

Голокост у Золочеві

The Holocaust in Zolochiv

**Збірник матеріалів про геноцид
єврейського населення міста на основі книги
Шломо Маєра "Загибель Золочева" (1947)**

Львів / Lviv

2018

The realization of this memorial project and the translation and printing of this brochure was made possible through the generous support provided by:

Ms. Monika Wagner,
Mr. Thomas Montgomery,
Mr. and Mrs. Klaus and Gisela Dreyer,
Dr. Nicolas Dreyer,

further unnamed Christians in Germany who love Israel
and the Jewish people and who seek reconciliation,
and the Working Committee "Seek the Peace of the City", Nuremberg
(Arbeitskreis "Suchet der Stadt Bestes") Nürnberg.

Dedicated by Ralph Zilber

In memory of his beloved relatives from Zloczow/Zolochiv:
his grandfather Ruben Silber and uncle Hershel Silber, killed by the Nazis
in 1941, as well as his parents Isaac Silber and Adele Silber, and his
grandmother Sala Silber, who survived during the Holocaust in Zolochiv.

Dedicated by Dov Opper (Haifa, Israel)

In memory to his beloved relatives from Zloczow/Zolochiv:
grandfather, Leon Opper, who died before World War II,
grandmother Hana Opper, brutally murdered during the pogrom at the
Castle on July 3, 1941, as well as
his parents Levi (Ludwig) and Hadassah (Dasa) Opper, the natives of
Zloczow, who were fortunate enough to leave for the Land of Israel in
1936.

**Blessed be the memory of all holy martyrs –
Jews of the city of Zloczow/Zolochiv**

Передмова

професора Роальда Гоффмана, лауреата Нобелівської премії з хімії.

Дорогі друзі, українці та ізраїльтяни,

Чудово привітати вас саме так, оскільки ви зустрічаєтеся у Львові та Золочеві, щоб поглянути на вашу та мою спільну історію. Звичайно, я тут з вами, адже моє життя нерозривно пов'язано з землею, по якій ви щодня ходите та з вчинками добрих людей, завдяки яким я залишився живий.

Я народився у Золочеві, до речі, той будинок все ще стоїть. Мій батько закінчив Львівську Політехніку. Ось він на світлині. Це, напевно, його перша робота в якості інженера, він керував процесом укладання першої бруківки на вулиці Золочева, яку ви впізнаєте.

Розмірковую над тим, що коли я народився, ні Ізраїлю, ні України не було як держави. А втім, були народи, наші народи - були українці і були євреї. Багато хто з них жив на одній землі сотні років - старі могили на єврейському цвинтарі у Золочеві датуються 16 століттям; як би я хотів, щоб ті надгробні плити збереглися.

Хоча дві наші громади були етнічно окремими і кожна мала власні звичаї, вони жили у відносній гармонії одна з одною. Сполучною ланкою була торгівля на місцевому рівні. Один мій дід керував невеликою галантересєю, інший був зайнятий у деревообробній справі. Нехай в XXI столітті відновиться зв'язок між Ізраїлем та Україною через торгівлю та економіку.

В ті часи, навіть коли громади співіснували досить добре, існувало напруження, а подекуди і розбрат. Побутовали стереотипи, були люди, які роз'єднували громади. Церкви старої України та Польщі мали б відповісти за те, що впродовж століть насаджували антисемітизм. Сьогодні важко уявити, наскільки антихристиянським було таке ставлення.

У ХХ столітті церкви, здебільшого, чинили краще. Вам усім відомі вчинки, що варті наслідування, зокрема, діяння братів Шептицьких, які у час випробування людської душі показали себе святими і добрими чоловіками.

Україна, зрештою, стала вільною та незалежною державою, багаторелігійною країною. Такий же шлях подолав і Ізраїль, знову втіливши батьківщину для євреїв після двох тисяч років вигнання. Обидві країни благословлені діаспорами - громадами людей, які мають етнічну єдність з рідною державою, але прийняли рішення жити на іншій території. Я думаю про чималі спільноти українських емігрантів у США та Канаді, я думаю про численних євреїв у США, Франції та Аргентині. Ми, українці та євреї, не будемо повноцінними націями без цих наших громад в інших країнах.

Одна з причин, з якої ви тут зібралися, згадати страшний період - часи Голокосту. На жаль, саме тоді протягом певного часу історичні обставини підштовхували багатьох українців співпрацювати з нацистськими загарбниками. Німці наполегливо налаштовували місцеве населення проти єврейських побратимів, коли тим так потрібна була їх допомога. Важливо пам'ятати, що насправді сталося в ті дні, щоб пережити це в серці і прагнути до кращого майбутнього. Необхідні зусилля всіх нас, щоб так тримати в пам'яті ці трагічні події.

Нашим українським братам і сестрам буде необхідна сила, адже, на жаль, сумні історичні факти свідчать про те, що багато героїчних діячів українського націоналізму у Другій Світовій війні брали участь у вбивствах нацистами беззахисного єврейського населення. І євреям доведеться усвідомити біль, який радянський (не єврейський) НКВС завдав українській громаді, вбивши так багато українців.

Світ не суто чорний і білий, він має і сірі відтінки. Те, що ніколи не мало статися - вбивство євреїв у Золочеві у ті страшні дні, в перший тиждень липня 1941 року, повторилося і в інших областях України. Менш ніж за десять днів до цього у Золочеві було вбито багато українців. Ці трагічні події заслуговують на вшанування загальною скорботою.

Щоб скорбота не так краяла серце, відроджую в пам'яті сміливі прояви доброти у ті страшні часи. Згадую родину Дюків, які переховували в с.Унів мою матір, дядьків, тітку і мене в 1943-44 роках, згадую священників Української Греко-Католицької Церкви, які рятували єврейський дітей та молодих людей.

Навіть якщо в Україні залишилося дуже мало євреїв, історії про те, як добрі люди рятували їх сестер і братів є важливими. Можливо вони навіть більш важливі для українських нащадків, ніж для єврейських.

Адже ці історії живлять душу. Чому? Ми читаємо занадто багато свідчень людської жорстокості стосовно інших. Легко бути порядним та добрим, коли життю нічого не загрожує. Історії про те, як виживали у військовий час, як люди рятували інших, про скоринку хліба та ковток води, який передавали, зустрівши конвой по дорозі - всі вони важливі, адже виступають зразком того, як всі люди мають себе поводити.

Вони дають нам надію на те, що якби перед нами колись став такий вибір, ми б вчинили так само, як ті відважні люди. Давайте молитися за те, щоб їхня сила сповнила нас.

Проф. Роальд Гоффман, Корнельський університет (США),

17 червня 2018 р.

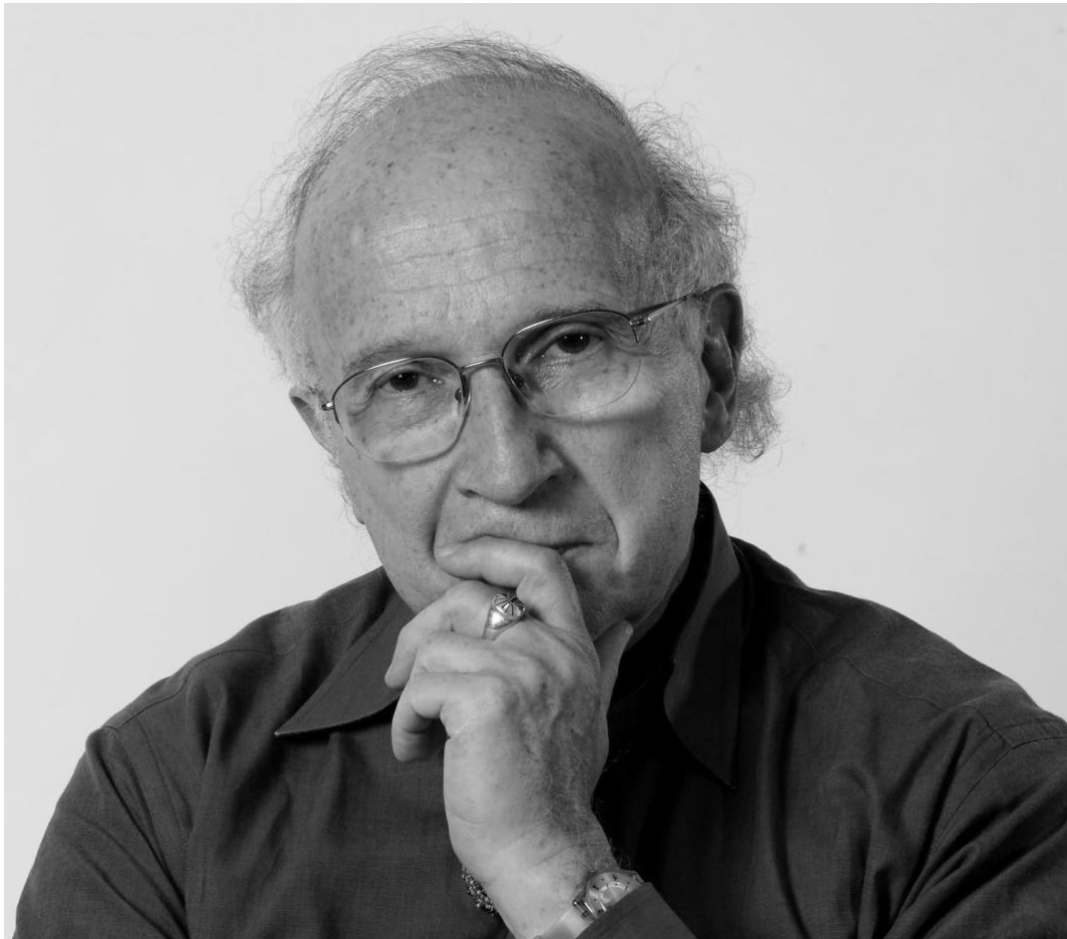

Photo: Volker Steger

Preface by Professor Roald Hoffmann, Nobel Prize winner in chemistry.

Dear friends, Ukrainian and Israeli

It is good to greet you in this way, as you meet in Lviv and Zolochiv to look at your and my common history. Of course, I am with you, for my life is bound up with the earth under your feet, and the actions of good people who made it possible for me to be alive. I was born in Zolochiv, in a house that still stands. And my father graduated from the Lviv Polytechnic. Here he is, perhaps on his first job as an engineer, supervising the laying of the first cobblestones on a Zolochiv street you will recognize.

I reflect on the fact that neither Israel, nor Ukraine existed as a country at the time I was born. And yet the people, our people, were there – there were Ukrainians and there were Jews. Many of them lived on the same earth, for hundreds of years – the old graves in Zolochiv’s Jewish cemetery went back to the 16th century; how I wish those gravestones had been saved.

The two communities lived in relative harmony with each other, even as they were ethnically separate, with their own customs. Trade, on the local level, was a common glue. My grandfather ran a small galanteria, another grandfather worked in the lumber business. Let trade, economics be an Israeli-Ukrainian link in the 21st century.

Back then, even if the communities coexisted reasonably well, there were tensions, even occasional strife. There were stereotypes, there were people who drove the communities apart – the churches of the old Ukraine and Poland have things to answer for in encouraging antisemitism over centuries. It is hard to imagine today how unchristian those attitudes were.

In the 20th century, the churches generally did better, and you all know of the exemplary human behavior of the Sheptytskii brothers, holy and good men both, in times that tried people’s souls.

Ukraine finally became a free and independent country, a multi-religious one. And so did Israel, come to life again as a homeland for Jews after two thousand years of exile.

Both countries are blessed by a diaspora – a community of people who share an ethnic heritage with the mother country, but who choose to live elsewhere. I think of the great Canadian and American Ukrainian emigrant communities, I think of the many Jews in the US, and France, and Argentina. We would not be whole, Ukrainians and Jews, without these communities elsewhere.

You are here in part to remember a terrible time, that of the Holocaust. Sadly, it was a time when historical circumstances pushed many Ukrainians into collaborating, for a time, with the Nazi invaders. The Germans callously turned the local people against their Jewish brethren just when the latter needed their help. It is important to remember the truth of those days, so that one be able to pass beyond it to better times. That remembering will take some effort for all of us.

Our Ukrainian brothers and sisters will need strength, for sadly the historical facts are that many of the heroic figures of Ukrainian nationalism in World War II collaborated in the killing of the defenseless Jewish population by the Nazis. And Jews will have to recognize the pain inflicted on the Ukrainian community by the Soviet (not Jewish) NKVD killing so many Ukrainians. The world is not cleanly black and white, but has shades of gray in it.

What should never have happened – the killing of Jews in those terrible days in Zolochiv in the first week of July 1941, repeated elsewhere in Ukraine, following in Zolochiv by less than ten days the killing of so many Ukrainians – deserves to be commemorated with sadness all around.

And there is a way out of that sadness, in the example of courageous goodness in terrible times, as of the Dyuk family that hid my mother, uncles, aunt and me in 1943-44, as of the priests of Ukrainian Greek Catholic Church who saved Jewish children and young people.

Even if there are very few Jews left in Ukraine, the stories of good people saving their brothers and sisters are important. Maybe even more so for Ukrainians, for Ukrainian children, than for Jewish ones.

For these stories encourage the soul. Why? We read too many accounts of human cruelty to other human beings. And it is easy to be ethical, to be good, when there is little at stake. The stories of survival, of people saving other people in wartime -- of a crust of bread, a sip of water given as a convoy passes on the road -- are all important because they give us a model for how all human beings should behave. They give us hope that we too, if ever faced with such choices, might behave the way those good people did. Let us pray for their strength to pass to us.

Prof. Roald Hoffmann, Cornell University, USA.

June 17, 2018.

Замість передмови - від упорядника цього збірника

Ця ініціатива народилася у єврея і німця, коли ми з колегою-істориком д-ром Ніколасом Дрейером загорілися ідеєю провести 3-го липня 2018 року меморіальний захід на честь євреїв Золочева, які загинули у вогні Голокосту. Жоден з нас не мав раніше ніякого відношення до цього міста на Львівщині. Але ми обидва не змогли пройти повз того, що про вбитих тут євреїв або не знають, або мовчать, або не хочуть знати, чи намагаються применшити число жертв.

Різні релігії по-різному описують пекло. На мій погляд, пекло було в Золочеві в 1941-1944 роках. Це була частина рукотворного пекла, яке одні люди створили для інших людей - в масштабах всієї України і всієї Європи.

На тихих і зелених вулицях Золочева і в його околицях за три роки нацистської окупації були вбиті кулями, гранатами, сокирами і лопатами, замучені голодом і жахливими знущаннями, пограбовані, отруєні газом в підземних сховищах, зариті живими в землю, відправлені в газові камери табору смерті Белжець більш 14.000 євреїв Золочева та прилеглого району.

Основа цієї збірки - книга-хроніка Шломо (Шлойме) Маєра, дивом уцілілого в Золочеві. Шломо надрукував на ідиші, але латинськими буквами історію геноциду своєї громади, перебуваючи в таборі для переміщених осіб в Німеччині в 1947 році. Для книги він збирав інформацію і від інших, що вижили. Потім Шломо Маєр емігрував до США.

Це видання - переклад на українську мову з англійського перекладу. Це не строге наукове дослідження, але літопис хроніста. Це крик людини, яка своєю книгою створила пам'ятник загиблим землякам.

Головна вина в Голокості безумовно лежить на німецькому нацизмі Третього Райху. Але, читаючи книгу Маєра "Загибель Золочева", можна побачити, наскільки автор критично описує дії тієї частини місцевих українців, яка стала на шлях колаборації з гітлерівцями і брала участь в різних формах знищення і пограбування своїх єврейських сусідів.

Чому я вважаю, що Шломо Маєр має право на таку різкість оцінок? Та тому, що в своїй книзі він так само жорстко пише про страшні факти єврейської колаборації, зради, спраги наживи на вмираючих побратимах, яку проявляли окремі представники єврейської громади Золочева в умовах цього пекла.

Мета цієї збірки - дати сучасним людям інформацію про Голокост. Все, що ми можемо сьогодні – це говорити правду про злодіяння, пам'ятати про жахи і залишатися людьми навіть в найстрашніших обставинах.

Хай буде благословенна пам'ять всіх жертв Голокосту і всіх Праведників Народів Світу, які рятували євреїв, ризикуючи своїм життям.

З повагою,

Шимон Бріман, історик і журналіст (Хайфа, Ізраїль).

Шломо Маєр

Загибель міста Золочів

Der Untergang fun Zloczów (The Destruction of Zloczów)

**Присвячується вцілій частині
єврейської громади міста Золочів**

**В пам'ять про закатованих
мешканців Золочева**

**Сердечно дякую моєму брату Еліягу Маєру,
фотографу Гершу Грінзайду
та іншим євреям міста Золочів,
які взяли участь у цьому проекті.**

Published by the Ibergang [Transition] Publishing House,

Munich 1947

Передмова

Невелике місто Золочів розташовано на сході Польщі (зараз це територія Західної України), між містами Львів і Тернопіль.

Єврейська громада Золочева була однією з найстаріших на Галичині. Згодом у Золочеві облаштували жваве суспільне життя. Було організовано школи з викладанням на їдиші та івриті, бібліотеки, театральні студії та інші суспільні установи, які забезпечували культурне життя єврейського суспільства. У цьому місті розпочинали свою роботу культурні діячі, як-от поети, що писали на їдиші. Серед них Мойше-Лейб Гальперн, Шміль Яков Імбер (Shmil Yaacov Imber), Сруль Ашендорф (Srul Ashendorf), Нохим Бомзе (Nochim Bomze), Герш Фенстер (Hersh Fenster), Ар'є Шренцель (Arieh Shrenzel) та інші.

Вторгнення Німеччини поклало край розвитку єврейської громади Золочева. Близько 14 000 євреїв знайшли свою смерть у Золочеві в епоху Гітлера. Жодного з них не було поховано відповідно до єврейських звичаїв.

Пам'ять про закатованих живе глибоко в серцях євреїв Золочева, яким вдалося вижити, серед них члени родини, друзі, знайомі. Небагатьом з них у майбутньому випаде можливість відвідати Золочів. Тому ж з них, хто зможе це зробити, буде важко знайти хоча б які-небудь матеріальні свідчення існування у місті єврейської громади. На могилах немає надгробних каменів, а ті, що є, розкидані по всьому місту і їх важко відшукати. Єдине, що залишилося, це спогади про єврейську громаду Золочева. Щоб ці спогади з плином часу не втрапилися, я взяв на себе відповідальність викласти їх на папері у вигляді цієї невеликої книги.

Це невелика за обсягом робота. Я виділив тільки найважливіші аспекти, дати, числа та історії. Згадані мною події описують катування 14 000 євреїв у місті Золочів. Серед тих, хто зазнали тортур, були релігійні судді-даяни Елленберг (Ellenberg) та Шапіра (Shapira), Хаїм Йоел Горн (Chaiim Yoel Horn), Шломо Маїтес (Shlomo Maites), Довид Львов (Dovid Lvov), Кранц Вайнтрауб (Kranze Weintraub), Герш Табак (Hersh Tabak), Беріш Розен (Berish Rosen) та інші.

Я сподіваюся, що ця коротка історія потрапить до кожного єврея з міста Золочів та буде уособлювати загублені могили.

1.

З чого все почалося

У єврейської громади Золочева труднощі розпочалися 15 вересня 1939 року. Польська армія зазнала нищівної поразки. Кожної години німецька армія просувалася все ближче до міста. Євреїв охопила паніка. Молодь використовувала всі можливості, щоб дістатися до східного кордону, з вірою в те, що там вони будуть у безпеці, поза загрозою гітлеризму. Враховуючи страх перед німцями та довіру до росіян, було багато втікачів.

На щастя, цього разу їх страх не здійснився. На підставі спеціальної угоди Росія приєднала східну Польщу, і єврейське населення дещо зітхнуло з полегшенням. Радянський уряд врятував євреїв від Гітлера. Незважаючи на те, що новий радянський режим не дуже припав їм до смаку, вони ставилися до цього нового уряду з повагою, оскільки він врятував їх від гітлерівського режиму.

Таке становище тривало майже два роки. Між Німеччиною та Росією спалахнула війна. Єврейське населення знову опинилося у небезпеці. Проте цього разу вони були спокійнішими, ніж у 1939 році, оскільки тоді вони були менш впевненими у військовій силі Польщі. Зараз же вони були впевнені у силі і бойовій готовності Росії. На жаль, в перші дні стало очевидним, що «щось» пішло не так.

Радянське цивільне населення залишило місто. Радянська влада зберігала таємницю аж до останнього моменту. Населенню наказали зберігати спокій і не створювати паніку. Навіть для радянської влади не було таємницею, що тільки-но німці ввійдуть до міста, євреї опиняться у небезпеці, адже інша частина населення з нетерпінням чекала на звільнення від більшовизму. Ніхто не вважав за потрібне евакуювати або хоча б попередити євреїв про те, що має статися. Коли 25 червня група активістів вирішила покинути місто, їх повернули назад перш ніж вони змогли дістатися Тернополя.

Впевненість радянських військ вселила у населення віру, що це був стратегічний хід, і через короткий проміжок часу німців виженуть. Тому євреї вирішили залишитися у місті і витримати цей критичний період. За цю помилку довелося заплатити високу ціну.

30 червня остання частина радянської військової сили залишила місто. Німецька авіація бомбила місто всю ніч. Вся вулиця Львівська була охоплена полум'ям. Німці жодним чином не зважали на мораль. Бомби скидували на всі будинки, незалежно від того, військова мішень це чи ні. У місті не було ворожої сили, але бомби продовжували сипатися дощем. Близько 40 євреїв втратили своє життя під час цього бомбардування.

О 4 ранку 1 липня перші німецькі мотоциклісти ввірвалися у місто. На ринковій площі залишався автомобіль із пораненими російськими солдатами. Німці облили

цей автомобіль бензином та підпалили його разом з російськими окупантами. Це був перший випадок, яким німці продемонстрували себе населенню Золочева.

Всі до єдиного молоді СС-івці оскаженіло кинулися до єврейських будинків. Вони гвалтували єврейських дівчат, вбивали вагітних жінок та розграбовували власність євреїв.

Першою жертвою став міський дурник, якого всі називали ім'ям «Йопак» («Јорак»). Він не розумів, що його можуть вбити ні за що і що необхідно знайти укриття. Його вразила перша німецька куля. На вулиці Львівській за зачиненими дверима стояла жінка з дитиною на руках. Дитина плакала. Проходячи повз, це помітив німець. Він застрелив матір і дитину. Гарна вагітна жінка, не розуміючи серйозності ситуації, спробувала звернутися до цього німця. У відповідь він вибухнув диким реготом і вбив жінку пострілом у живіт.

У той день багато євреїв поплавилися життям за свою наївність. Ніхто ще не був у змозі збагнути, до якої межі здатні дійти німці. Один єврей стояв за вікном, інший – за дверима, ще один наважився піти на пошуки води.

У цей перший день багато місцевих жителів українців підтримали німецьких окупантів. Бідні та багаті, інтелігенція, робітники і селяни перейшли у розпорядження до "переможців". Вони довго чекали на цю можливість. Це те, що їм було потрібно. Таким чином вони могли реалізувати свої інстинкти до вбивств і крадіжок.

За присутності німців вони відчували себе вільніше щодо поводження з євреями. Відчуваючи підтримку інтелігенції, озброєні палицями, зброєю та з мішками, селяни з навколишніх селищ напали на єврейські будинки. Вони грабували все, що потрапляло під руку: ювелірні вироби, одяг, взуття, білизну, залізні вироби – все, що мало хоча б мінімальну ціну.

Ті, хто прийшли ззовні і не знали, де живуть євреї, отримували допомогу від місцевих українських сусідів. Вони знали про все і у більшості випадків відігравали роль ватажків. Більш шляхетні українці намагалися продемонструвати «нейтралітет» на території, де жили самі, але несамовито «відігравалися» в інших частинах міста. Євреї не намагалися захистити себе чи свою власність. Вони були готові віддати все, щоб урятувати своє життя.

Однак це було даремно. Вбивці ходили групами. Одна група відходила, інша приходила. Все, що берегли протягом поколінь, у них забрали за один підлий наскок.

Наступного дня, в середу 2 липня, у приміщенні Українського казино відбулася зустріч лідерів української національної інтелігенції. На цій зустрічі був організований комітет з 30 осіб, серед його учасників були підприємці Антоняк (Antoniak), Мудрий (Mudry), Алишкевич (Alyzkewicz), Дзвонік (Dzwonnik),

адвокати Ваньо (Wanio), Йойко (Jojko), доктор Гілевіч (Gilewicz), вчителі Симчишин (Symczyszyn), Соболева, дружина та дочка Ваньо, а також вибрані голосуванням Левицький (Lewicki), Кравчук (Krawczuk), священники Микетин (Mykietyn), Гупаловський (Hupalowski), Павлишин (Pawlyszyn).

Комітет одностайно вирішив, що однією з перших робочих місій є організація і проведення антиєврейського погрому. Цей погром повинен був стати політичною акцією з боку українських націоналістів, і тому він мав бути масовим як за своїм характером, так і за результатом. Таким чином, погром необхідно було здійснити на законних підставах. Відповідну "законну підставу" було з легкістю знайдено, щоб погром був би прийнятий серед українських мас.

Українські націоналісти з початку війни організували саботаж проти органів російської влади. Росіяни відповіли масовими арештами і розстрілами всіх українців. Людей карали у міській в'язниці, яка в той час знаходилася у фортеці, там же українців і ховали.

Український комітет виголосив заяву, згідно з якою відповідальність за вбивство українських націоналістів покладалася на євреїв Золочева. Ця брехня швидко розповсюдилася і підготувала ґрунт для погрому. У своїй заяві комітет закликав усіх помститися євреям за здійснене ними «несправедливе» кровопролиття. На додачу до заяви збиралися зустрічі, на яких члени комітету виголошували промови. Дочка адвоката Ваньо відіграла значну роль у подіях того дня.

Німці були задоволені українською ініціативою, схвалили їх план та пообіцяли значну підтримку в цьому напрямку. Було вирішено провести погром 3 липня 1941 року.

2.

Погром

Це сталося у четвер. Євреї Золочева, які витримали перші два дні, сподівалися, що все налагодиться і ситуація стане більш стабільною. Вони сиділи вдома, сподіваючись, що неприємності припиняться. Ніхто або мало хто мав уявлення про те, що було у ворога в голові.

Того дня о сьомій годині ранку, українці з жовтими і блакитними смугами на рукавах, озброєні від голови до п'ят, вдерлися до єврейських домівок. Євреїв виганяли зі своїх будинків, одних – спокійно, до інших поставилися з жорстокістю. Непрохані гості кричали, що євреї повинні йти працювати. Враховуючи те, що євреї завжди були готові йти на роботу, вони добровільно покинули свої будинки. Всім наказали взяти з собою робочі інструменти. Це певною мірою їх заспокоїло, і люди довірливо пішли.

Однак ця довіра розсіялася тільки-то вони покинули свої будинки. Натовпи скажених людей безцільно тинялися вулицями. Вони оточили євреїв і привели їх

до фортеці (Замку), яку вбивці обрали місцем збору. Рішення комітету потрапило у родючий ґрунт: натовпи людей прийшли навіть з околиць.

Звичайно, кожен з тих людей мав з собою мішок, оскільки основна мета полягала у пограбуванні. І старі і молоді разом брали участь у цьому «священному» занятті.

Десятирічні нахаби налітали на літніх євреїв і били їх. Дорослі християни вчиняли наругу над невинними дітьми і при цьому глузували над їхнім тяжким становищем. Вбивці були особливо задоволені, коли їм до рук потрапляли літні євреї чи вагітні жінки. Якщо вони наштовхувалися на літніх чи хворих людей, поки ті молилися, то злочинці гнали бідолах, навіть коли ті були покриті талітом, а на руках було покладено тфілін.

Євреїв били всім, що потрапить під руку: палицями, предметами із заліза, лопатами. Будь-який безневинний робочий інструмент ставав у їх руках знаряддям смерті. Багатьох із затриманих євреїв навіть не довели до фортеці, місця збору. Їх просто вбили по дорозі. Якщо хворі та слабкі вмирили швидко, то більш міцні люди перш ніж померти зазнавали нестерпних тортур та болю. Смерть забирала їх повільно.

Один з таких випадків описує смерть молодого чоловіка на ім'я Герш Табак (Hersh Tabak). Він був одним з наймолодших і найбільш здорових людей. Цей чоловік був високим на зріст, надзвичайно дужим і мав гарну статуру. Його волочили на християнське кладовище, де сажотрус Серб (Serba) забив його гайковим ключем до кривавої смерті. Коли він впав, його били ногами аж до останнього подиху. Вбивця, до речі, дотепер ходить на волі. Після війни до російської влади звернулися з проханням заарештувати і судити його, але влада визнала це непотрібним і неважливим. Нічого не було зроблено.

Ще більш жахливою була смерть Довида Львова. Коли його почали катувати, він не просив про помилування, а лише промовляв речитативом молитву, вигукуючи «Шма Ізраель». Німецький СС-івець не стерпів того, що Львов молиться і відразу вистрілив в нього. Але Львов не впав, «Шма Ізраель» все ще було у нього на вустах. Німець вистрілив вдруге і втретє, але результат був таким же, як від першого пострілу. Дух ніяк не залишав здорового тіла Львова, він з останніх сил, одними губами промовляв молитву. СС-івець рознервувався. Патріархальний вигляд і надлюдська сила цього єврея налякали німця, і він відступив. В цю мить місцевий українець взяв лопату і одним ударом розрубав голову Львова на дві частини. «Шма Ізраель» повисло у повітрі. Один з найбільш набожних євреїв Золочева лежав мертвим на землі.

Не можна забути страшну смерть релігійного судді (даяна) косівських хасидів Еленберга. Він молився у себе вдома, коли його схопили, прив'язали за бороду до мотоцикла і протягнули вулицями, аж поки його тіло не перетворилося на місиво з крові та плоті.

Повітря пронизували крики закатованих євреїв. Всі, хто були ще всередині будинків, усвідомлювали, що відбувається ззовні. Було цілком зрозуміло, що вони не повинні дозволити виманити себе на вулицю та мають знайти укриття. Однак, це було важко, оскільки вбивці знову і знову шукали жертв.

Смерть була повсюди. Деякі євреї мали друзів-християн і намагалися знайти прихисток у них. Лише небагатьом вдалося знайти притулок. Більшість заплатила власним життям за цю оману. Одним із таких людей був Салек Парнес (Salek Parness).

Салек Парнес мав дружину-християнку. Пара нещодавно побралася. Вони кохали одне одного. Незважаючи на це, коли німці вдерлися у їх будинок, вона вказала на свого чоловіка та повідомила, що він євреї, хоча його не прийняли б за єврея. Німці його схопили. Чоловіку вдалося втекти, але трохи згодом його знову піймали, і він загинув.

Доля молодого дівчини на прізвище Фрідлендер також добре відома. У цей небезпечний день євреї, що працювали на Золочівському консервному заводі спробували знайти притулок там. Завод був побудований і належав єврею Оскару Робінсону, який добре ставився до всіх працівників, незалежно від їх віросповідання. Євреї вважали, що колеги-християни захистять їх. Однак вони прикро помилялися.

Їх прийняли на заводі дружньо, а коли двері за ними зачинилися, в них повідбирали ножі. 14-річну дівчину на прізвище Фрідлендер, яка ховалася там разом з батьком, били і вбивали в нього на очах, а він нічого не міг зробити. Деяким єврейським працівникам вдалося втекти від своїх «друзів» і врятували собі життя. Серед вищезгаданих вбивць варто з-поміж інших згадати прізвища Малик (Maluk), Стрик (Stryk), Щербань (Szczurban), які до цього весь час показували своє дружнє ставлення до євреїв..

Примітно, що всі ті, хто весь час до цього проявляли дружелюбність до євреїв, у ці дні погрому стали нашими найлютішими і найзапеклішими ворогами. Достатньо згадати сумнозвісну С. Ваньо. Вона часто проводила час у компанії євреїв, була хореографом в єврейській драматичній студії «Ан-ський». Проте ця сама С. Ваньо стала нашим найзлішим ворогом в ці дні під час вторгнення Гітлера. Вона робила промови на зустрічах, їздила в села, організовувала погроми, в яких особисто брала участь. На її руках кров десятків євреїв.

Не менш підло проявив себе і підприємець Антоняк (Antoniak). Впродовж багатьох років він співпрацював і вів справи з євреями, мав з ними дружні стосунки, а коли прийшли німці, він очолив антиєврейську діяльність.

Стало очевидним, що всі наші друзі забули нас. У найкращому випадку вони були пасивними і вдавали, що ніколи нас не знали.

У ті перші дні євреям було нелегко полишити свій оптимізм та віру в чесність своїх сусідів. На підтвердження цього можна згадати історію доктора Айзена (Eisen). Коли вбивці привели його до фортеці, він випадково зустрів знайомого українця. Той сказав, що хоче його врятувати та запропонував доктору піти додому і принести відріз мотузки. Через власну наївність доктор Айзена не зрозумів істинних намірів українця та швидко повернувся з мотузкою.

Подібний випадок спіткав рибного продавця Пайсі Блоха (Pajsie Bloch) та інших євреїв Золочева. Вони поплавилися життям за свої наївні переконання.

Не дивно, що в ці перші дні багато ортодоксальних євреїв із Золочівської громади знайшли свою смерть. Вони були настільки впевнені у своїй безпеці та добробуті, що навіть не намагалися себе врятувати. Вони не могли навіть уявити, наскільки далеко зайдуть їх вороги. Найстаріші з них пам'ятали погроми минулого, і тому вони думали, що Бог на небі захистить їх і цього разу.

Хана Оппер, онучка великого золочівського рабина Файвела Рогатінера (Faivel Rohatiner), проживши на світі близько 60 років, навіть не допускала такої можливості, що сусіди здатні видати її, щоб врятувати себе. Під час погрому вона сиділа вдома сама і читала псалми з книги. Банда убивць на чолі з вахтером увірвалися в будинок і потягли її до місця збору. Впродовж всього шляху вона вимовляла вголос псалми. Через її вік кровожерливі варвари з нею вчинили інакше.

На третю річницю звільнення радянська комісія розкрила масове поховання всередині фортеці та знайшов її тіло серед інших. Було легко зрозуміти, як її вбили. Її змогли впізнати тільки завдяки каблучці, яку та носила на пальці.

Хана Оппер

Люди, яким пощастило вижити після подій у фортеці, розповідають про жорстоке, але водночас дивовижне видовище, свідками якого вони стали, коли на місце страти привели групу людей, у якій з-поміж інших були релігійний суддя Б. Шапіро (Dayan B. Shapiro) та його брат, м'ясники зі своїми родинами, релігійний єврей Шломо Тененбаум (Shlomo Tenenbaum), також відомий як Шломо Майтес (Shlomo Maites), та його син Шодем (Sholem), сини Довида Львова та інші релігійні євреї. Всі вони почали читати вголос молитву. Їх охопив екстаз, і вони стали співати свої молитви. Вбивці почали стріляти в групу. Один за одним люди падали. Ті, хто залишався на ногах, не припиняли свою молитовну пісню. Через хвилину спів ставав все тихішим, коли останній мученик впав на землю запала тиша.

У той же час вбивці не забували, що частиною погрому має бути і руйнування релігійних шкіл. Група українців на чолі з СС-івцями попрямували до релігійних шкіл. Вони вибивали двері, грабували все, що мало хоч якусь цінність, а інше трошили. Вони зібрали всі релігійні книги і підпалили їх.

Менш відома історія про сміливий вчинок, який зробив Хайм Йоель Горн (Chaim Joel Horn). Горн був простою людиною. Все життя він був служителем великої синагоги і, як і більшість служителів, був чоловіком небагатим. Він мав велику родину. Проте його домівкою була синагога. Він знаходився там з ранку до ночі. У день погрому він не міг змусити себе залишатися вдома. Він хотів бути там, де був завжди – у синагозі. Нехтуючи проханнями дружини та дітей, старий, зломлений хворобами Горн рушив до синагоги, яку вже осквернили. Те, що відбулося далі, важко уявити. Горну вдалося врятувати з полум'я сувій Тори і він почав з ним тікати. Вбивці з реготом спостерігали за ним, а коли чоловік опинився на мосту через річку, в нього вистрілили. Кулі пронизали його тіло, і він разом з сувоєм Тори впав у воду. Через кілька днів тіло Хайма Йоеля Горна викинуло на берег. Його руки все ще міцно охоплювали сувій Тори.

Тим часом у фортеці розігрувалися жахливі сцени. Євреям, що там зібралися, було наказано розкрити могилу, в якій радянська влада поховала українських націоналістів. За наказом, померлих потрібно було дістати і сфотографувати. (Фотографії були пізніше опубліковані у всіх газетах під заголовком «жертви єврейського терору»).

Стояв спекотний день місяця Таммуз. Сонце пекло нестерпно. Розкриті мертві тіла випускали жахливий сморід. Цей сморід був настільки нестерпним, що люди втрачали свідомість. Німці та українці затискали носи і не наважувалися підійти до мертвих. Зовсім мало людей були в змозі працювати, більшість падали, неначе підкошені. Тіла українців, які дістали з братської могили, виносили з фортеці. Деякі робітники скористалися цією можливістю, щоб втекти. Проте мало хто з втікачів залишився живим, оскільки вбивці були скрізь. Коли могилу звільнили від усіх українців, наказали поховати в ній євреїв. Наказ так поспішали виконати,

що у могилу кидали навіть ще живих євреїв. Коли могила заповнилася, вбивці кинули гранати і розстріляли тіла кулями «дум-дум».

Євреїв примусили рахувати тіла. Один з німців, очевидно новачок, у якого ще залишалася хоч дрібка порядності, сказав єврею перебільшити кількість тіл, які той підрахував (іншими словами, збрехати), адже так для нього буде краще. Однак той не повірив йому, вважаючи, що це черговий обман.

О 3 годині на місце страти прийшов німецький генерал. Почувши кількість загиблих, він був задоволений і наказав завершити цю криваву розправу до 4 години. Вбивці мали ще одну годину, щоб завершити свою справу. Вони старалися з усіх сил, щоб якнайповніше використати цю годину. Генерал стояв з годинником у руці, рахуючи хвилини. О 4 годині він зупинив розправу. Він наказав тим євреям, які залишилися живими, «швидко» бігти додому. Вбивці стріляли їм навздогін. Охоплені страхом вони топтали один одного. Виникла тиснява. Більшість з них були виснажені і не мали сил бігти. Вони дорого заплатили власним життям. Цього дня лише незначній кількості людей вдалося врятуватися від катувань.

Ближче до вечора почався дощ. У масовій могилі було багато слабких і виснажених людей, яких вбивці прийняли за мертвих. Дощ надав їм трохи сили, вони чекали до темряви, а потім через мертві тіла вилізли з могили. Щоб їх не помітити, вони бігли до річки неподалік фортеці і давали воді віднести їх поближче до міста.

Перед смертю люди в могилі міцно тримали один одного.

Один з мучеників, якому вдалося вижити, не міг виповзти з могили, тому що його ногу міцно стискала мертва людина. Він не міг звільнитися від цієї хватки. Не бажаючи бути похованим заживо, він відрубав руку мертвої людини від тіла і втік у місто, а ця рука продовжувала стискати ногу.

Ті, хто повернувся в той день з фортеці, змінилися настільки, що їх навряд чи можна було впізнати. Довгий час вони не могли їсти. Після цього страшного дня було багато ночей без сну. Серед тих, хто вижив у цьому тяжкому випробуванні, досі живі Абрам Розен (Rosen A.), К. Шнап (Sznar K.), Вільнер. Я розмовляв з Вільнером. Йому було надзвичайно важко описати те, що він пережив, а для мене було ще важче викласти це на папір.

В цей день погрому 3500 євреїв знайшли свою смерть. Вони були найбільш шанованими у єврейській громаді Золочева. Для більшості останнім притулком стала фортеця. Інші були розкидані усюди: на ринковій площі, поблизу старої міської стіни, на вулиці Львівській, на спортивному стадіоні, у дворах Лінска (хасиди), в Ліпа-Мер та багатьох інших місцях.

Всюди, де жили євреї, вони були вбиті та поховані на місці.

Наступного дня після погрому німці оголосили, що ті, хто звернуться для відновлення порядку, жодним чином не будуть покарані. І хоча люди майже не довіряли обіцянці німців, вони все ж вийшли на вулиці, щоб зібрати мертві тіла, які там лежали і трохи прикрити їх землею (неможливо було провести захоронення відповідно до звичаїв).

Погром 3 липня був початком загибелі єврейської громади Золочева. Кожен з 3500 вбитих жертв має власну історію. Ці історії одна жахливіша за іншу, і разом вони складають обвинувальний вирок і для «мирно налаштованих» українців, з якими ми жили протягом багатьох поколінь, і для їх німецьких учителів.

3.

Юденрат – контрибуції

У дні, що настали відразу після погрому, у місті стояла мертва тиша. Ніхто не наважувався вийти на вулицю. Люди боялися денного світла. Вони сиділи вдома і оплакувати жертв погрому. Не було сім'ї, яку б не торкнувся погром. Кожен єврей носив траур. Їх скорбота була невичерпною і ще більше посилювалася через страх за власну долю. Вони не знали, що принесе новий день, як він закінчиться.

Хулігани все ще бродили вулицями, роблячи те, що їм заманеться. Люди боялися переступити поріг, щоб принести води. Про їжу навіть не йшлося. Такий стан речей тривав два тижні. Німецька адміністрація, що захопила владу у місті, не була задоволена ситуацією. Адміністрація вирішила максимально скористатися гарним економічним станом міста. Це можна було зробити лише за допомогою місцевих громадян, більшість з яких були євреями.

Те, що українці розграбовували майно євреїв, було проти інтересів німців. Вони мали зберегти його для себе, таким чином, щоб в потрібний момент вони змогли все вилучити на законних підставах. Тому у місті було розвішано попередження трьома мовами про заборону проведення антиєврейських погромів та пограбувань у подальшому. Ці сповіщення певною мірою допомогли розсіяти страхи. Люди почали залишати свої будинки, щоб зайнятися повсякденними справами.

Єврейській громаді необхідно було організувати роботу, щоб обрати комітет людей, які могли б представляти тих, хто вижив. Цей обов'язок ліг на плечі багаторічного заступника мера та голови загальної сіоністської організації доктора Майблума (Dr. Maiblum). Окрім доктора Майблума, іншими членами комітету стали доктор Шотц та доктор Златкес (Zlatkes). Їх першим завданням було точно визначити кількість жертв погрому. Також знаходилися і оптимісти, які вважали, що їх проблеми скінчилися і потрібно лише переконатися, що всі пам'ятатимуть цей погром, здійснений у XX столітті.

Доктор Златкес і доктор Шотц ходили від будинку до будинку та фіксували точну кількість жертв. Це зайняло чотири тижні. Через певний час німецькі очільники закликали всіх євреїв зібратися на ринковій площі. Ті євреї, у яких ще свіжими були спогади про погром, трималися подалі від ринкової площі. Тільки 25 євреїв наважилися вийти. Приводом зібрання було пояснити євреям, як вони мають себе поводити та примусити їх носити особливі заплатки.

Потім їм наказали сформувати Юденрат, з яким німці могли б контактувати. Новостворений єврейський комітет взяв на себе зобов'язання підтримувати зв'язок з німцями та виконувати всі їхні вказівки. Юденрат, отримавши список повинностей, серед яких було підтримання порядку серед євреїв і забезпечення німців робочою силою, повинен був збільшити свій склад. Багато євреїв, яких просили приєднатися до Юденрату, відмовилися від пропозиції.

Хоча завдання, які комітет мав виконувати, були покриті завісою неясності, існували ті, хто усвідомлював зрадницьку роль, яку повинен був відіграти Юденрат. Доктор Тайхман (Dr. Taichman) був серед тих, хто категорично відмовився від пропозиції та попередив інших про те, в яку гру їх намагаються втягнути.

Через деякий час Юденрат було сформовано. Іншими його членами стали доктор М. Грубер (M. Gruber), доктор Прагер (Prager), доктор М. Рубін (Rubin M.), доктор Дівер (Diwer), доктор Гречаник (Hreczanik), доктор Гербер (Gerber), М. Цукеркандль (Cukerkandl), Якір (Jakier), О. Шмірер (Schmirer) і Бермштейн (Bermsztejn). Доктор Гланц (Glanz) і Л. Цверлінг (Cwerling) були неофіційними членами Юденрату.

Враховуючи те, що члени Юденрату звільнялися від роботи, завжди були заохочені особи, яких обирали помічниками. Очевидно, що цей привілей був тільки для багатих. Організацію «Єврейська соціальна допомога» було створено під керівництвом доктора Г. Каца (G. Katz), доктора Китаї (Dr. Kitai) та доктора Швагера (Szwager). Їхня робота полягала в тому, щоб організувати допомогу нужденним та встановити зв'язок між ув'язненими в таборах та їхніми родичами. Вони також займалися налагодженням контакту з найбільшою єврейською благодійною організацією Джойнт, але це звичайно було наївною справою. Доктор Кахане (Kahane), Вейншток (Wajnsztok) і Таубер (Tauber) також стали помічниками в Юденраті. Вони замінили М. Цукеркандля.

У той же час під керівництвом Д. Ландесберга (Landesberg) була утворена єврейська поліція. Його наступником був Штайнвурцл (Steinwurcl). Завданням поліції було підтримувати порядок серед євреїв. Звичайно, якщо хтось вступав до лав поліції, його статус був вищим. Проте не всі бажали такої можливості. Було багато тих, хто передбачав, яку ганебну роль доведеться грати поліції і тому не мав бажання приєднуватися до цього органу. Одним з таких був Гершн Сподек

(Gerszn Spodek), він у перші дні перебування у поліції зрозумів, для чого це все і тому дуже швидко покинув цю службу. Л. Вальфіш (Walfisch) вчинив так само.

Через певний час ситуація нормалізувалися, і настрої людей стали більш оптимістичними. До Золочева знайшли шлях газети, надруковані у великих містах, де розташовувалися гетто (Варшава, Лодзь та Білосток).

Такий собі Ф. Прагер (F. Prager) повернувся з німецького ув'язнення. Він був поліцейським у Варшавському гетто. Виявилось, що в усіх гетто дотримувалися однієї системи, до якої ув'язнені згодом звикали. Існував театр, газети та суспільне життя. Люди почали вірити, що німці не такі страшні, і якщо таке становище буде і надалі, то вони зможуть це пережити. Вся злість євреїв була спрямована на українців, які у повсякденному житті робили все, щоб зіпсувати євреям життя.

Було достатньо, щоб єврей купив щось у селянина і це помітив українець, тоді єврея негайно оточував натовп і придбання відбирали (покупцеві ще пощастило, що він залишився живим). Українці завжди були готові піймати єврейського «злочинця», якому вдалося купити щось у селянина і примусити віддати цю покупку. При цьому подібні пригоди вважалися «звичайними повсякденними неприємностями».

Німцям не знадобилося багато часу, щоб на єврейських вулицях ввести в ужиток нове слово «контрибуції». «Згори» прийшов наказ, згідно з яким євреї мали сплачувати примусові грошові побори (так звані контрибуції). За збір контрибуцій відповідав Юденрат. Сума контрибуцій зберігалася в таємниці від людей. Подейкували про неймовірну суму, близько півмільйона злотих. Юденрат виступав водночас і збирачем і оцінювачем. Забирали скільки було. Завжди було недостатньо. Здійснюючи збір контрибуцій, Юденрат вперше став інструментом у руках німців.

З кожним днем німецька адміністрація у місті розросталася. Щодня прибували нові чиновники. Юденрату доводилося для всіх них знаходити житлову площу. У євреїв забирали помешкання і передавали німцям. Й. Таубер (J. Tauber) та Вайншток (Wainszток), які перед війною дуже успішно займалися комерційною діяльністю, знали достеменно, чим кожен єврей володіє і тому саме їм доручили цей обов'язок. Боси були задоволені роботою цих двох чоловіків, євреї ж зовсім не були раді. Євреї власними руками передавали німцям меблі, постільну білизну та одяг інших євреїв. Кожного дня дружини босів мали нові потреби, і нову примху необхідно було відразу задовольнити.

На початку листопада 1941 р. в селі Ляцьке (сучасна назва Червоне), що розташовано за 12 км від Золочева, було створено перший трудовий табір. Організатором табору був сумнозвісний гауптштурмфюрер Варцог. Одного сонячного ранку всі вулиці були перекриті та заповнені СС-івцями. Людей схопили, загнали у автомобілі і перевезли до Ляцького. Ніхто не знав, для чого це

все. Але те, яким чином їх затримали, не віщувало нічого доброго. Того дня до табору потрапили 200 людей.

Серед них були ті, хто вже працював на інших німецьких фабриках, та інші, хто працював на Юденрат. Юденрат мав намір замінити їх на інших людей. Юденрат звернувся до вбивці Варцога з проханням замінити цих людей іншим. Перемовини по цій справі вів Лонек Цверлінг (Lonek Swerling). Йому вдалося заробити довіру німців, і він був призначений і надалі проводити перемовини між євреями і Варцогом. Останній погодився, щоб облави більше не влаштовували. Він буде зв'язуватися з Юденратом, який забезпечуватиме його необхідною кількістю людей. Варцог погодився на цю пропозицію.

З часом відданий Цверлінг заслужив прихильність Варцога, його радо вітали у будинку німця, і Цверлінг навіть мав на того певний вплив. В обмін на діамант або іншу коштовну річ, він міг врятувати з Ляцького табору будь-яку людину на свій розсуд. Спочатку він використовував свій вплив лише для спільного блага, але з часом усвідомив, що може заробляти гроші на своєму «людському обміні». Від нього залежало, хто залишиться у таборі, а кого відпустять. Цверлінг став єврейським Варцогом. Ті, хто міг, намагалися бути з ним в гарних відносинах, а ті, хто не міг, намагалися триматися від нього подалі. Тих, хто не прийшовся Цверлінгу до вподоби, незабаром відправляли до Ляцького концтабору, що для кожного єврея означало смерть.

Люди, які знали Цверлінга до війни, не були здивовані, що під час війни йому дісталася така роль. Він належав до тих представників інтелігенції, в кого були великі амбіції, але хто не зміг досягти того соціального і матеріального положення, про яке мріялося. Цверлінг був безпринципним, таким собі «Мошке Полаком» (Moszke Polack), мухльовщиком. Такі особи легко скочуються і стають зрадниками. Варто зазначити, що серед них, на жаль, були чесні на ім'я люди, які дозволили втягнути себе у цю диявольську схему і співпрацювати з німцями, але таких дуже мало. Більшість тих, хто співпрацював з ворогом складали люди, які до цього призвичаїлися до життя в українському суспільстві, або просто люди, яких до цього протягом тривалого часу пригноблювали інші.

Доктор Гланц (Glanz) був другим євреєм з поганою славою, який доклав свою руку до загибелі єврейської громади Золочева. Він працював у трудовій раді та ніс відповідальність за розподілення роботи – кого куди направити. Він міг звільняти людей від роботи. Ті, хто були молодими і мали гроші, могли викупити себе з робочої сили, але старі і нездорові, які були бідними, мали йти на роботу. Він займався цією справою сам, і ніхто не наважувався висловити свою думку. Другорядним він був лише для Цверлінга.

На додачу до вищезазначених двох, необхідно також згадати таких людей як Ойшер Шмірер (Ojzer Szmierer), доктор М. Грубер (Gruber), Штейнвурцель

(Steinwurzl), Д. Ландсберг. Їх ганебні імена будуть надовго закарбовані у пам'яті поруч з німцями та іншими вбивцями євреїв.

У перші місяці 1942 р. на долю євреїв випав повсюдний голод. Я вказую «повсюдний», адже у Золочеві весь час було мало їжі і голод не був рідкістю. У перші місяці гітлерівської окупації євреям треба було подолати чималі пепепони, перш ніж вдавалося дістати трохи їжі. Було багато сімей, які не мали достатньої кількості їжі, щоб протриматися день. Проте їх все ще рятувало щиросердне ставлення заможніших євреїв.

Через певний час багатші євреї почали турбуватися про те, як їм самим вижити. Важко було попросити їх відкрити свої серця. Німці, які зобов'язалися зломити євреїв так, щоб пізніше їх можна було знищити, досягли своєї мети. Гроші цінилися настільки, що люди сприймали їх як єдиний засіб, за допомогою якого можна врятуватися. В обмін на гроші німці були готові звільнити людину від роботи, випустити з концтабору і зберегти життя. Вони надавали засоби до існування в обмін на гроші. Гроші були засобом, за допомогою якого вони вбивали свідомість євреїв. Всі етичні та релігійні закони були забуті.

Між ситими та голодними розгорталася ворожість. Кожен з підозрою ставився до інших. Люди їли за зачиненими дверима, щоб ніхто їх не побачив. Та у цій атмосфері егоїзму були ще такі люди, як С. Сафран (S. Safran), Х. Зіманд (Ch. Zimand), Ф. Ліфшиц (F. Lifszitz), хто турбувався про забезпечення їжею нужденних. Цих людей було так мало, що за тих обставин їх допомога була краплею у морі.

Поразка німців у Москві дала євреям нову надію. Але це не вгамувало їх голод. Егоїзм розростався. Люди почали вираховувати відстань до Москви і сподіватися, що вони зможуть протриматися цей час. Вони почали запасати їжу для себе і жодної крихти не роздавали. Люди пухли з голоду. Вони лазили по смітникам і їли все, що потрапить під руку. Часто вбивали собак і котів, щоб не померти з голоду.

Поблизу Золочева створювалися нові табори: Козакі (Kozaki), Яхтаров (Jachtarow), Плев (Plew), Зарваниця (Zarwanice), Олесько (Olesko), Сасов (Sasow). Робочих відправляли туди. Юденрату знову доручили цей обов'язок, і знову відбулася торгівля людьми. Проте цього разу Цверлінг і Гланц вже були досвідченими в такій справі, а їхні апетити були доволі великими, не було потреби навіть обговорювати ситуацію. Вони мали один принцип: в тих, хто їсть свинину, має виділятися слина, а їхні роти були повні слини. Багаті давали їм хабарі, а на їх місце в трудові табори відправляли бідних.

Враховуючи те, що умови в нових таборах були не кращими, ніж у Ляцькому таборі, більшість засуджених недовго там витримували. Втоmlені та голодні не могли працювати, а німцям ті, хто не могли працювати були непотрібні. Відбір здійснювали кожного дня, а сотні тих, хто не були обрані, розстрілювалися.

Варцог управляв усіма таборами поблизу Золочева, і там, де він керував, панувала смерть.

Євреї, які ще не впоралися з першою контрибуцією, вже мали сплатити другу частину контрибуції, ще більшу, ніж перша. Процедура була такою ж, як і вперше. Юденрат визначив суму, зібрав гроші та розрахувався. Євреї продали останні свої пожитки і заплатили. Всі думали, що якщо будуть слідувати розпорядженням німців, то їх залишать у спокої, але це були марні надії. Німці працювали за систематичним планом, намір якого не був таємницею. Після того як вдалося зламати єврейський дух, вони взялися до фізичної кари. Це була перша з їхніх «акцій».

4.

«Акції»

Смерть Ш. Я. Імбера

Лунали розмови про «акції» німців. Ніхто не знав напевно, що це означає. «Акція» – безневинне слово, якому можна дати безліч визначень. Оптимісти припускали, що євреїв відправляли працювати до Росії. За словами песимістів, людей відправляють до табору смерті, де з їх тіл виробляють мило та інші предмети вжитку. Ніхто не розумів, що саме являють собою «акції», однак одне було відомо достеменно: жодна людина, яку вивозили німці, не поверталася. Хоча люди все ще мали сумніви щодо сутності «акцій», члени Юденрату точно знали, що відбувається. У багатьох прилеглих містечках такі «акції» вже проводилися. Юденрат Золочева знав про це. Було також зрозуміло, що Золочів не оминуть.

Проте деякі запевняли себе в тому, що Юденрат Золочева має повноваження щось зробити, наприклад, відкласти наказ. Мойше Цукеркандлю вдалося потоваришувати з найвпливовішими гестапівцями, підкупити їх і перенести «акцію». Звичайно ж, євреї віддали за це неймовірну суму, але це було марно, тому що через короткий час «акцію» все ж таки здійснили.

28 серпня 1942 року Юденрату було наказано зібрати 2700 душ. Людей охопила паніка. Їх треба було оточити і передати в руки катам. Отримавши такий наказ, Юденрат опинився в обтяжливому становищі. У них був вибір: або працювати у зв'язці з гестапо, або бути в цій «акції» пасивним спостерігачем.

Невелике селище Сасов розташовувалося в Золочевському районі. Коли прийшов наказ збирати людей, Юденрат Сасова їх попередив, і всі сховалися у лісі. Коли гестапо прибуло, виявилось, що всі будинки порожні.

Юденрату Золочева забракло сміливості вчинити так само. Було вирішено підкоритися «акції». Члени Юденрату змушували себе повірити у те, що якщо вони співпрацюватимуть з німцями, то «акцію» проведуть м'яко, і буде можливість «обдурити» німців. Інакше кажучи, Юденрат збирався відправляти менш цінні кадри (хворих, слабких та літніх), тим самим рятуючи молодь, інтелігенцію та здорових людей. Час показав, що це був невірний розрахунок. У своїх раціональних тлумаченнях, у наївному хибному уявленні, що за літерою «А» обов'язково йде «Б», люди не зрозуміли, що рішення Юденрату було їм ножем у спину.

28 серпня з Тернополю прибули найавторитетніші гестапівці. Українська поліція з усієї прилеглої території була мобілізована. Всі вулиці, на яких жили євреї, перекрили. «Акція» розпочалася. Євреї поховалися – на горищах, у підвалах. Куди б не йшли вбивці, всюди зустрічали зачинені двері. Враховуючи те, що вбивці не вирізнялися особливою сміливістю і що вони боялися зустріти супротив з боку тих, хто ховався, відповідно, всюди їх мав супроводжувати член Юденрату або єврейський поліцейський.

Євреям доводилося йти вперед і відкривати єврейські будинки, коли це не допомагало, їм дали сокиру, щоб розрубати двері. У цій ганебній діяльності взяли участь всі члени Юденрату. Єдиним, хто утримався, був доктор Майблум (Maiblum). Під час цієї «акції» до людей застосовували насилля. Юденрат хотів максимально швидко виконати квоту. Один з учасників цієї «акції» доктор Гербер залишився живим і зараз мешкає у Парижі.

Командир єврейської міліції Д. Ландесберг (D. Landesberg) обіцяв дітям, що вони отримають солодощі, якщо вийдуть на вулицю. Б. Шапіро увійшов до будинку друга Р. Розенбойма (R. Rozenbojm). Він знав, що там є маленька дитина. Він не покинув дім, аж поки не знайшов дитину і не забрав її.

Пошук людей тривав два дні. Їх відвезли на вокзал, де вони на колінах мали чекати вагони. Їм не дозволяли ані їсти ані пити. Поки вони чекали на вагони, декілька євреїв, які мали привілейований статус, змогли звільнитися.

Були також випадки, коли люди вирішували не рятуватися. Кранце Вайнтройб (Krancje Weintrojnb) могли відпустити, якщо б вона залишила там свою дитину. Однак вона воліла вмерти зі своєю дитиною разом. Подібна ситуація сталася з Етл Фодернахт (Etl Fodernacht): вона не хотіла залишати хвору дружину свого брата під час другої «акції».

Вагони прибули на третій день. 2700 душ як тварин розсували по вагонах. Простір був лише щоб стояти. Не можна було сісти чи навіть впасти або ж відчутти нездужання. Ті, хто помер у потязі, так і залишалися у стоячому положенні, притиснуті живими. Потяг доїхав до концтабору Белжець, що біля міста Рава-Руська. У Белжеці були готові до роботи нові сучасні крематорії. 2700 єврейських сердець перестали бити.

По дорозі багато хто намагався врятуватися, стрибаючи з поїзда. Але небагатьом з тих, хто стрибнув, дійсно вдалося врятувати своє життя. Деякі потрапляли під колеса поїзда. Когось розстріляли, а інші втрапили руки селянам та були передані німцям.

Варто розповісти історію Мехля Трейбера (Mechl Treiber): він вирішив ризикнути разом з жінкою та її дитиною. Першою стрибала жінка. Вона впала і не рухалася. Він розташував дитину на плечі, прив'язав її до себе хусткою і вистрибнув. Коли настала темрява, той пішов шукати жінку. Знайшов її в жахливому стані. Вона не впізнавала його. Жінка збожеволіла. Йому коштувало великих зусиль вивести її в місто. Зрештою, всі троє загинули. Єдиними з тих, хто вистрибнув з поїзда і дожив до визволення є Р. Ценкер (R. Zenker) та її син.

Друга «акція» була проведена 2-го і 3-го листопада 1942 року. Цього разу місто мало віддати 2500 душ. Юденрат забезпечив таку кількість. Тоді особливий акцент було зроблено на дітей. Живими дітей запхали у мішки і волочили до потяга.

Один із найвідоміших євреїв Золочева, поет, Шмуел Янкев Імбер (1889–1942) став жертвою другої «акції». [*Шмуел Янкев Імбер - внучатий племінник Нафталі Герц Імбера, автора майбутнього гімну Ізраїля "Атіква"*].

Шмуел Янкев був автором книги “Asy Czysteј Rasi” та видавець журналу “Oјg Oјf Oјg” («Око за око») народився в Золочеві. У 1941 році він перебував у Львові під псевдонімом Вайс. Чоловік утік звідти і оселився в маленькому селі Глінне (Gline), де жили батьки його дружини. Йому довелося знову тікати і повертатися назад до Золочева. У Золочеві він зупинився у свого шурина доктора Гречаника. Той керував єврейською лікарнею і знайшов там роботу для Імбера. У вільний час Імбер присвячував себе письменству і твердо вірив, що зможе подолати важкі часи. Він постійно читав свої роботи персоналу лікарні і хворим, тим самим підіймаючи їм настрій. Однак він не міг обмежитися лише оточенням у лікарні. Митець хотів поїхати в місто, де мешкало багато євреїв, оскільки їх потрібно було підбадьорити.

Так Імбер випадково опинився у місті, коли відбувалася друга «акція». Повертатися до лікарні було вже надто пізно, оскільки вбивці перекрили всі вулиці. Імбер шукав притулку в підвалі разом з низкою друзів, яких він відвідував того разу. Німці натрапили на підвал, а Імбер опинився серед 2500 євреїв Золочева, яких 3 листопада 1942 року привезли до Белжеца. Після смерті друзі зібрали всі його рукописи, маючи намір колись у майбутньому опублікувати їх. На жаль, ці друзі теж загинули, а разом з ними пішли у забуття неопубліковані твори Шмуеля Янкева Імбера.

5.

Гетто

У перші дні німецької окупації міста українці пропонували запроторити всіх євреїв у гетто. Проте тоді німці не вважали це необхідним. Було ще зарано створювати гетто, вони не отримали жодних вказівок з цього питання. Обмежилися тим, що визначили спеціальні будівлі, жити в яких було дозволено лише євреям. Євреям довелося звільнити будівлі, в яких більшість мешканців були християнами. Євреям було заборонено відвідувати розважальні місця або парки. Євреям не дозволяли виходити на вулицю без ідентифікуючої заплатки.

Проте для українців цього всього було недостатньо. Вони весь час вмовляли окупантів створити гетто. Поки здійснити це було неможливим, німці не звертали уваги на українців. Проте минуло не надто багато часу і німці прийняли рішення створити гетто по всій Галичині. Українці були дуже задоволені. Євреї вважали, що зможуть змінити цей вирок. Підкупаючи одного чиновника за іншим, євреї придбали собі спокій на деякий час.

Євреїв збирали з навколишніх міст: Олеська, Сасова, Білого Каменю, Соколівки – загалом близько 9000 душ, а 1 грудня 1942 р. їх замкнули у гетто, по 8-10 чоловік у кімнаті.

Гетто мало досить невелику площу. Воно було оточено колючим дротом, а українські міліціонери слугували там за конвоїрів. Кожного, хто намагався покинути гетто, вбивали. Проте було багато тих, хто ризикував власним життям, щоб роздобути трохи хлібу. Голод був сильнішим за будь-який наказ. Люди ризикували життям за шматочок хліба чи картоплину. Все дійшло до такої міри, коли кожен був ладен обміняти найдорожчий костюм на шматочок хліба.

Селяни знали, як спекулювати цією потребою і отримали в цій ситуації максимальний для себе зиск. Стояла зима. Гетто жодним чином не опалювалося. Голод та холод витали всюди. Крім цього, в'язні гетто були під абсолютною владою гестапівців та їхніх помічників українців. З-поміж гестапівців вирізнялися дві людини: Цвіллінгер (Zwilinger) і Мюрі (Mury). Їх імена змушували тремтіти кожну єврейську дитину і кожного дорослого єврея. Вони відчували садистське задоволення, коли катували ув'язнених, і особливо, коли били оголених жінок та дітей. Щойно ці двоє входили в гетто, євреї ховалися, пильнуючи через вікно кожен їх крок, і лише після того, як вони пішли – зітхали з полегшенням.

Не всім щастило побачити як Цвіллінгер і Мюрі виходять. Мій брат Елі Маєр (Elie Majer) згадує один з вечорів п'ятниці. На столі стояли шабатні свічки. Зі швидкістю світла розійшлося повідомлення про те, що Цвіллінгер десь всередині. Цього було достатньо, щоб в шабат євреї були сповнені суму. Ми сиділи оповиті страхом і тільки чекали знака, що Цвіллінгер залишив гетто.

З сусіднього будинку чулися несамовиті крики. Виявилось, що Цвіллінгер зайшов до жінки на ім'я Гутфрайнд. Вона була хворою і лежала у ліжку, її лихоманило, температура підіймалася до 40° С. Цілу годину ми чули пронизливий крик, а потім все раптово стихло. Ми зрозуміли, що той вбивця покинув будинок, тому я зайшов, щоб побачити хвору жінку. Вона оголеною лежала на підлозі, вікно було відчинене, підлога була залита водою, поруч стояла дочка цієї жінки і плакала, у неї текла кров. Тіло бідолашної жінки вкривали сліди від ударів, замість обличчя в неї було криваве місиво.

З'ясувалося, що Цвіллінгер отримував задоволення від своєї улюбленої садистської розваги з жінкою і дитиною. Він змусив жінку встати з ліжка, роздягнутися і відкрити вікно. Їй довелося стояти на стільці, а він цілу годину поливав жінку крижаною водою, завдаючи ударів колючим дротом. Він попередив її, що, якщо вона спробує зійти зі стільця, він робитиме те ж саме з її одинадцятирічною дочкою. Через годину цих тортур жінка впала виснаженою зі стільця. Однак садист ще не втамував свою диявольську жагу. Як тільки жінка впала на підлогу, він почав таким же чином катувати її дочку. Коли жінка почула крики своєї дочки, вона зібрала всі сили, щоб встати, зняла її зі стільця і знову злізла на нього сама. Коли вона вдруге знесилена впала зі стільця, Цвіллінгер пішов з кімнати, цього разу він був певним, що вона мертва (розповідь Е.М.).

Дні та ночі минали у постійному страху євреїв за власну долю. Щодня з гетто вивозили десятки загиблих. Серед загиблих були ті, кого закатували до смерті, та інші, які просто померли з голоду. З гетто можна було вийти тільки мертвим. Через страх підчепити якусь хворобу, українські поліцейські ніколи не обшукували причепа, у яких перевозили загиблих. Знаючи, що причеп не будуть обшукувати, водій на зворотному шляху використовував його, щоб таємно перевезти у гетто картоплю чи іншу їжу. Це було жахливо, але ніхто цього не помітив. Незабаром у гетто спалахнув тиф.

Персонал лікарні гетто

Д-р Ш. Йолек (Sz. Jolek) і д-р М. Флашнер (M. Flaszner) залишилися живими. Всі інші були вбиті під час ліквідації таборів.

6.

Епідемія тифу

Спалах тифу в гетто не був новиною для євреїв. Він мав досить значні масштаби.

Перша епідемія тифу виникла у Ляцькому трудовому таборі на початку 1942 р. У цьому таборі працювали три лікарі: лікар Йолек (Sz. Jolek), лікар Голендерські (Holenderski) та лікар Цигельман (Cigelman). Від адміністрації табору їм надійшло розпорядження не допустити розповсюдження епідемії. Варцог пригрозив, що в разі епідемії він спалить весь табір, разом з його мешканцями.

Для боротьби з епідемією, лікарів забезпечили лише наказом, жодних засобів для зупинки цієї пошесті не було. Голод та бруд призвів до катастрофи. Епідемія стала повсюдною вже в перший день. Лікарі запанікували. Вони боялись за долю всього табору. Лікар Йолек (Sz. Jolek) звернувся за допомогою до міської лікарні та Юденрату. Його обов'язком було повідомити адміністрацію табору про епідемію. Лікар Голендерські (Holenderski) і лікар Цигельман (Cigelman) стали жертвами цієї епідемії.

Проте людей спіткала несподівана удача. Варцог покинув свою посаду, його замінили людиною, у якої ще залишалася хоч якась людська доброта. Він вислухав лікарів і пообіцяв допомогти, щоб якнайшвидше зупинити епідемію (вважають, що доброта цього самого суб'єкта була спричинена страхом, що Варцог може перекласти на нього провину за епідемію). Хворим було дозволено покинути табір. Їх забрали в місто, де була велика єврейська лікарня. Однак лікарня не могла вмістити всіх хворих, для цього довелося виділити дві будівлі.

Лікар Йолек залишився наодинці у боротьбі з епідемією, тому йому доводилося працювати день і ніч. Це була тяжка робота. Ув'язнені сприймали епідемію як єдину можливість залишити цей проклятий табір. Проте було це доволі ризиковано, оскільки, як тільки хтось з них залишав табір – він вмирав. Однак це нікого не лякало. Тоді вже було зрозуміло, що їм нема чого втрачати. Завдяки хоробрості співробітників лікарні (особливо лікаря Йолека, і завдяки практичній допомозі, яку в той час надавав Юденрат, епідемія невдовзі припинилася.

Гіршими були справи з епідемією тифу, що спалахнула в гетто. Вона швидко поширювалася. У перші дні лікарня вже була переповнена хворими. Через брак ліжок людей клали на підлогу. Люди лежали в коридорах. Лікарі Гречаник (Hreczanik), Йолек (Jolek), Рейхард (Reichard), Цвердлінг (Zwerdling), Шалит (Shalit), Тун (Thun) та Флашнер (Flaszner) ходили з кімнати в кімнату та допомагали хворим і нужденним. Розповідають, що Йолек (Jolek) і Рейхард (Reichard) залишали пацієнтам гроші, щоб ті могли купити потрібні їм ліки.

Беріш Ліфшутц (Berisz Lifschutz) працював у аптеці за межами гетто. Він допомагав усіма засобами, які були у його розпорядженні. Він брав найкращі ліки з аптеки і передавав їх євреям у гетто. Проте все це мало допомагало. Ситуація

дійшла до того, коли все гетто перетворилося на одну велику лікарню. Не було жодного будинку, в якому б хтось не хворів. Хворі лежали поруч зі здоровим. Важко було, щоб дитина залишилася здоровою, коли поруч у кімнаті хвора мати. Щоб уникнути зараження, вони мали не торкатися одне одного. І навпаки. Люди стали свідками розростання епідемії, вони бачили смерть, багато смертей і не могли нічим зарадити. Померло 500 людей.

Лікарі були безсилі. Вони не покинули гетто і надавали допомогу стільки, скільки могли, аж поки епідемія не скосила і їх, тоді вже вони були не в змозі працювати. Медичні бригади Золочева мають бути вкарбовані у історію нашого міста золотими літерами. Ми, ті, хто залишилися живими, будемо вічно їм вдячними. Вони допомагали нашим братам і сестрам у найтрагічніші години їхнього життя. Вони мужньо боролися з епідемією тифу, яка була одним з найлютіших ворогів євреїв у гетто.

Лікар Йолек - єдиний лікар, який в той час перевершив самого себе і який досі живий. За кілька тижнів до ліквідації таборів він вирушив до лісу і надавав там медичну допомогу різним партизанським загонам. На час визволення він очолював лікарню у концтаборі Деггендорфа.

Лікар Шлойме Йолек (Szlajme Jolek)

Єдиний лікар, який ризикував своїм життям для порятунку євреїв, постраждалих від епідемії і зміг пережити війну

7.

Ліквідація гетто

Перш ніж епідемія закінчилася, вона встигла забрати безліч людських життів. Невизначеність майбутнього лякала ув'язнених в гетто. Вони відчували себе неначе в клітці і очікували невідворотного.

Щасливим вважав себе той, хто мав можливість жити за межами гетто. Існувало припущення, що майстерні, які розташовувалися поза гетто та таборами, заробили гарне ставлення німців і доля гетто їм поки що не загрожує. Це припущення пізніше справдилося. Люди намагалися працевлаштуватися у майстернях і навіть у таборах.

Наглядачі зрозуміли, що можуть зі свого боку скористатися ситуацією і отримати вигоду. Найбезпечніше євреї відчували себе на фірмі Гебека. Сам Гебек був німцем, але проявляв прихильність до євреїв і у всьому їм допомагав. Коли ситуація погіршилася, Гебек погодився, щоб працівники фірми «Швайгер» разом зі своїми дружинами розташувалися у його таборі. Таким чином він врятував цих людей.

Довид Зіманд, єврейський наглядач у таборі, запідозрив, що може не отримати гроші з вищезазначених працівників, тому він використав весь свій вплив, щоб змусити німця скасувати це рішення. І це йому вдалося. Зрештою, більшість із тих, хто залишився в гетто, поплатилися життям.

У всіх інших майстернях останнє слово належало тому ж Лонеку Цверлінгу (Lonek Cwerling) (особа цього чоловіка не потребує додаткових роз'яснень). На його допомогу могли розраховувати люди з грошима. Так жили в'язні незадовго до того, як все сталося. Незабаром після епідемії тифу, 2 квітня 1943 року, була написана остання і наймоторошніша частина історії єврейської громади Золочева – ліквідація гетто.

Задля цього всі зібралися разом: Енгель (Engel), грізний вбивця і ліквідатор на всій території Галичини, який змінив на посту голови СС Фріца Катцмана (Katzman), гестапівці Львова і Тернополя, українська поліція з усієї області, і як не сумно, єврейська поліція з Львівського гетто.

В ніч з першого на друге квітня 1943 року гетто оточили. Євреї в цей час спали, і не знали, яка насувається небезпека. Вбивці переконалися, що навіть миша не втече. Тієї ночі всі, хто перебував у гетто були приречені на смерть. Багато робітників майстерень і таборів, які випадково залишилися на ніч зі своїми сім'ями у гетто, заплатили за це рішення життям.

Рано вранці вбивці ходили від будинку до будинку разом з єврейськими поліцейськими. Вони викидали людей з ліжок, підганяли і дорослих, і дітей до місця збору, так званого, Зеленого ринку. Людям навіть не дали часу одягтися. На

відміну від паніки, яка вирувала під час погромів та «акцій», другого квітня євреїв сповнювала апатія. Ті поодинокі особи, які все ще вірили солодким обіцянкам німців, зрозуміли, що настав кінець, і не вимовляючи ні слова, покірно йшли далі...

Події останніх років настільки виснажили євреїв, що те, що відбувалося вони не сприймали як щось незвичайне. Зрідка хтось плакав. Зрідка чувся крик. Зрідка хтось просив пощади. Якщо в людей і був страх, то вони боялися не самої смерті, а радше того, як їм цю смерть заподіють, адже ніхто не міг навіть уявити, який різновид смерті німці вигадують цього разу. Тривалий час люди стояли на місці, очікуючи. Був похмурий квітневий день. Йшов дощ. Діти тулилися до своїх матерів. Старі та німі шукали на що можна обперти свої змучені тіла, але так нічого і не могли знайти.

Час від часу до місця збору приводили нових людей. Були ті, хто вже примирився зі своєю участю і ті, хто залишався вдома, намагаючись сховатися, щоб уникнути жахливої долі.

Німці, у власності яких були майстерні, намагалися врятувати своїх єврейських робітників, адже без них майстерні не могли функціонувати, але їм відмовили. Швайгер (Schweiger) був єдиним, кому вдалося врятувати вісьмох своїх робітників. Працівники, які вже були на місці збору, відмовилися йти без своїх дружин. Вони вирішили разом зі своїми жінками йти на смерть. Німці вирішили обдурити євреїв, пообіцявши, що їхніх дружин звільнять пізніше. Чоловіки повірили обіцянці і залишили місце збору. Це був останній раз, коли вони бачили своїх дружин. Б. Розен (B. Rosen) та Ман (Mann) також мали можливість врятуватися за умови, що вони підуть без дружин. Проте ці двоє не погодилися і разом зі своїми дружинами пішли на смерть.

Дружина Йойля Ліфшутца (Joel Lifschutz) вчинила дуже сміливо: своїми слабкими руками вона напала на озброєного німця, який вів її на смерть. Стверджували, що вчителька Ева Тінтер-Райхер (Ewa Tinter-Rajcher) діяла так само.

Німці вимагали, щоб голова Юденрату доктор Майблум підписав розпорядження про те, що процес ліквідації визнавався потрібним, оскільки у гетто був тиф. Проте він відмовився. Кровожерливий Енгель використав усі доступні йому засоби: від солодких обіцянок до відвертих гострих аргументів. Доктор Майблум стояв на своєму і відмовився підписати розпорядження. Розуміючи, що Майблум не зробить того, що він нього вимагають, Енгель вбив його на місці. (Слід зазначити, що доктор Майблум був єдиним членом «Юденрату», який відмовився брати участь у «акціях»).

Ринкова площа була вцент заповнена людьми. Німці поставили кошик, в який євреям наказали кидати гроші, годинники, обручки та інші коштовні речі. Єврейські поліцейські були відповідальними за належне виконання цього наказу.

Поліцейський Йосл Ландау (Josl Landau) проявив особливу жорстокість. Він зривав обручки з такою шаленою люттю, що з пальців струмені кров.

До місця збору прибули вантажівки. В них завантажили людей: близько 40 осіб в одну машину. Вантажівки попрямували в напрямку Єлиховичів. Село Єлиховичі розташоване за 4 км від Золочева та оточене лісами. У давнину там були дачі людей з прилеглих районів.

У квітні 1943 Єлиховичі стали кладовищем для єврейської громади Золочева. Впродовж двох тижнів російські військовополонені копали у Єлиховичах три великі могили. Селяни кожен день бачили, як вони йдуть з лопатами в руках. Ніхто не розумів, що ці чоловіки йдуть копати могили для ще живих євреїв.

У Єлиховичах вантажівки під'їжджали прямо до могил. Людей повитягли з вантажівок, наказали зняти одяг і лізти в могилу. Вони були змушені стояти рядами, щільно один до одного. Коли могила заповнилася і більше не вмщала людей, її обстріляли з автоматичної зброї. В жодної людини не вистачило сміливості подивитися, чи всіх у могилі вразили кулі. Не дивно, що багато хто був похований живцем.

Місцеві селяни розповідали, що кілька днів після страти земля в могилі моторошно ворушилася, сочилася кров. Це означало, що там всередині ще були живі люди. Щоб зменшити тиск на ґрунт, землю навколо могил рили далі. Вантажівки безперервно від'їжджали та під'їжджали, привозили до Єлиховичів нових жертв і забирали скривавлений одяг. Люди у майстернях бачили, як вивозили їх рідних та близьких, але були безсилі якось зарадити.

Зубний лікар І. Гальперн та Лея Цверлінг-Френкель (Leja Cwerling-Frenkel) були свідками жахливої єлиховицької розправи та залишилися живими. Гальперн був зубним лікарем у Сасівському таборі. Він став іграшкою в руках Варцога. Той примусив лікаря зробити все те, що перед смертю робили інші жертви, а в останній момент подарував йому життя.

Лея Цверлінг-Френкель зібрала всю свою мужність, вистригнула головою з могили і побігла до лісу. В неї стріляли, але, на щастя, не влучили. Їй дали одяг селяни, які її знали. Згодом вони прихистили її аж до звільнення. Ще одна дівчина – Чортковер (Czortkower) – теж врятувалася, але про її долю нічого не відомо.

Ліквідація тривала два дні. Однак впродовж цих двох днів німцям все ще не вдавалося знайти всіх євреїв. Багато з них ховалися на горищах та в підвалах. Вбивці ошукували кожен будинок і щодня когось знаходили. Їх збирали всіх разом. Після того, як певна кількість збиралася, людей перевозили до Єлиховичів. Їм доводилося чекати по 3-4 дні, впродовж яких в них не було ані краплі води.

Німці не зважали на жодні обставини. Гілель Сафран бачив, як його батьки і вся його родина знемагають від голоду, оскільки в ті дні вони чекали, поки їх

відвезуть на смерть. Його десятирічний племінник А. Шпіцер звертався зі сльозами у очах: «трохи води, дядьку, будь ласка», але він нічим не міг допомогти.

Серед тих, хто загинув під час ліквідації, був молодий автор Герш Гутман (Hersz Guttman). Його піймали, коли він ховав жінок і дітей, тому його разом з ними повезли на місце страти у Єлиховичі.

Коли кількість затримуваних євреїв стала зменшуватися, німці вирішили більше не перевозити їх до Єлиховичів. Людей відвели на ринкову площу, забрали одяг, поставили біля стіни і холоднокрівно розстріляли, на очах у тих, хто був ще живим.

Останніх жертв розстрілювали на кладовищі. Перш ніж вистрілити, їх змушували викопати собі могилу і лягти в неї.

Гетто припинило свою роботу. Там було вбито 6000 євреїв. Живими залишилася тільки мізерна кількість євреїв у майстернях і таборах.

Батько читає Кадіш за своїм 8-річним сином

Біля одного з масових захоронень у єлиховицьких лісах, де поховано 6000 євреїв.

8.

Остання боротьба

У тих євреїв, які не увійшли до числа 6000 убитих, всі надії та ілюзії просто зникли. Ніхто більше не хотів довіряти німцям. Виникла ідея рушити в ліс та сформувати там партизанський загін. Було організовано дві групи: першу очолив Ф. Нахімович (F. Nachimowicz), другою керував Гілель Сафран.

Нахімович був художником. Він працював у майстернях, де прали та прасували одяг вбитих у гетто євреїв. У деякому одязі було сховано (вшито) гроші та коштовності. Ці гроші можна було обміняти на зброю. Нахімович разом з тридцятьма прибічниками пішли в ліс. Вони викопали бункер, в якому мали зберігати обладнання. Загалом ідея була досить наївною. Тим, хто все спланував бракувало досвіду та організаторських здібностей.

Всього через вісім днів селянин випадково виявив бункер. Ш. Фрейман (Sz. Freiman) хотів убити його на місці. Нахімович був проти. Він втягнув селянина у розмову. Як і всі селяни, цей відразу ж видав себе за побратима євреїв, похвалив ініціативу загону і пообіцяв значну допомогу. Нахімович йому повірив. Він був задоволений, що зустрів такого доброго християнина. Відпустивши селянина, було вирішено викопати новий бункер заради безпеки. Чекати довго їм не довелося.

Селянин відразу ж пішов до гестапо. Територію оточили. В той час у бункері було лише декілька людей. Більшість з них знаходилася ззовні, займаючись спорудженням нового бункера. Бункер обстріляли. Невелика група була безпорадною проти сил великого угруповання гестапо. Попри це, вони захищалися до останньої людини, якою став Ш. Фрейман. Вбивці дорого заплатили за його життя. Зрештою, їм вдалося пристрелити його і прорватися до бункера. Вони були дуже здивовані, коли побачили кількість «партизанів», з якими вели бій, і що їхнього лідера Нахімовича там не було.

Штурмфюрер Варцог, який приєднався до гестапо, залишив Нахімовичу записку, у якій обіцяв йому безпеку, якщо той здасться сам. Нахімович був слабкою людиною, він зневірився і все ж таки здався. Варцог дотримав свого слова і зберіг Нахімовичу життя. Групу було ліквідовано. Коли Ляцький концтабір ліквідували, Нахімовича перевезли у Львів до Янівського табору. Нахімович зробив спробу втекти і потрапив до рук гестапо. Варцог, який на той час був командувачем Янівського концтабору, жорстоко йому помстився. Його прив'язали до жердини і спустили диких собак. Собаки розірвали його на шматки та з'їли заживо.

Друга група під керівництвом Сафрана була організована краще. Ще до ліквідації гетто інженер Гілель Сафран замислювався про створення партизанського загону. Час тоді був неподходящий, адже знайти у достатній кількості зацікавлених, готових приєднатися людей, було важко. Сафран працював інженером у

німецькій фірмі «Радебойле». Робота там давала йому можливість вільно пересуватися.

Після ліквідації гетто він вирішив втілити свою ідею, чого б йому це не коштувало. Два інженери з Варшави: Бялісток (Bialistok) та Московіц (Moskowitz), що працювали з Сафраном, схвалили його план і погодились допомогти. Сафран зв'язався з певними людьми з прилеглих майстерень і концтаборів. Він дав їм завдання знайти зацікавлених людей, які готові приєднатися. З особливим ентузіазмом план зустріла молодь. Почався етап пошуку зброї та боєприпасів. До цього завдання залучили Ф. Розена, Г. Сподека та С. Грінберга. Вони повинні були напасти на арсенал і вивезти зброю з боєприпасами.

На арсеналі зберігалися лише застарілі радянські боєприпаси, яким німці не надавали жодного значення і, відповідно, нехтували ними. В'язню концтабора було важко потрапити до арсеналу, який розташовувався за межами міста. Але ті троє молодиків не зважали на труднощі: під покровом ночі, ризикуючи власним життям, вони проникли на арсенал і винесли чимало видів зброї та гранат. Трофеї заховали у лісі неподалік арсеналу. Залишалося тільки перенести все це у місто. Зважаючи на те, що Сафран міг вільно пересуватися, він взяв це завдання на себе. Кожного дня він приходив до лісу з сумкою, викопував кілька гранат і проносив їх у місто.

Одного разу Сафран мав нещастя зустрітися з гауптштурмфюрером Варцогом. Той йшов зі своєю коханкою, дружиною чеського інженера. Жінка завжди була дуже доброю до євреїв. Варцог відразу помітив, що у сумці немає документів, а лежить щось більш важче. Він запитав Сафрана, що у нього в сумці. На щастя, жінка помітила, що Сафран не може відшукати відповідь і вирішила допомогти йому. Вона відволікла Варцого та не дозволила йому перевірити вміст сумки. Сафрана було врятовано.

Ізю Зільбер (Izio Silber) зв'язався з християнином, який обіцяв йому продати зброю. Боєприпаси занесли у приміщення фірми «Радебойле» та заховали у магазині одягу. Знали про це лише обрані люди. Було сформовано комітет з п'яти осіб. Сафрана обрали головою. Також сформували групу з 50 чоловіків, які рушили до лісу. Необхідно було продовжувати формувати групи. У той час стала відома доля загону Нахімовича. Це деморалізувало, і, зрештою, порушило план. У голови людей закралися страхи і сумніви. Вони вирішували не вдаватися до радикальних дій, намагаючись врятувати себе менш ризикованими способами.

Проте Сафран не здавався і продовжував свою роботу. Він намагався зв'язатися з польськими партизанами. Офіцер польських партизанів пообіцяв усіляку допомогу, але наприкінці відмовився. Сафран звернувся до українських партизанів. Він відправив на перемовини дві групи по шість осіб, але на них напали і вбили.

Вирішили покладатися тільки на власні сили і вирушати до лісу. Місце і час були визначені. Все було готово. Одинадцята година ранку, місце неподалік шосе. Перевезти зброю у ліс повинен був автомобіль, який використовували для транспортування товарів працівникам. Водій автомобіля був інженером. Все організували так, що не могло виникнути жодної підозри.

У блоці, де був розташований магазин, працював молодий юнак зі Львова. Його ніхто не знав. Доброго імені він не мав, тому від нього все приховували. Але оскільки він спостерігав за кожним кроком, стало зрозуміло, що цей суб'єкт здатний заподіяти значних збитків. Сафрана попередили відносно цього юнака, деякі воліли з ним розправитися. Однак Сафран не погодився з таким напрямком дій. Він вважав, що вбивство німецького «крота» тільки підсилить увагу до них, і тоді все буде втрачено.

Це стало фатальною помилкою. Той юнак розповів гестапо все, що знав. У день, коли група повинна була рушити в ліс, СС-івці визначили членів комітету та заарештували всіх п'ятьох. У гестапо вимагали, щоб заарештовані назвали всіх членів загону. Вони відмовилися. Німці пообіцяли залишити їх в живих, але і це не допомогло. Люди були готові вмерти, та не здати членів групи. Коли їх замкнули у підвалі, на допомогу прийшли друзі. Г. Горовицю вдалося передати їм інструмент, яким можна було розпилити пруті.

Колишній голова Юденрату Мойше Цукеркандль втрутився і порушив план. Він завжди з успіхом визволяв євреїв з лап гестапо, і пообіцяв врятувати п'ятьох членів комітету. Чоловік запевнив, що вже розмовляв з німцями, і ті пообіцяли їх відпустити.

Важко сказати, чи то німці обдурили Цукеркандля, чи то Цукеркандль обдурих жертв. З іншого боку, заарештовані не прагнули втекти, адже вони боялися, що їхня втеча може призвести до помсти євреям, які залишилися. Вони не хотіли стати причиною нових кровопролиттів, і тому переконували своїх друзів, що вірять німецьким обіцянкам. Наступного дня їх вивели на ринкову площу і поставили навпроти стіни, яка була заляпана кров'ю євреїв.

Два інженери, Бялісток та Московіц вирвалися і втекли. По ним стріляв СС-івець. Третій в'язень, Гігель Сафран спокійно підійшов і став до стіни. Німці наказали йому роздягтися. Натомість він кинувся на Зоммера, одного з конвоїрів, кинув його на землю та оскаженіло став душити. В одну мить боротьба між відгодованим Соммером та фізично слабким Сафраном дійшла до апогею, коли Сафран вихопив у Зоммера револьвер, але саме тоді український міліціонер застрелив Сафрана. Він помер, залишивши дружину з дитиною.

Трагічна смерть цього лідера зруйнувала всі плани золочівської молоді. Залишався один єдиний вихід: кожен сам по собі.

Гігель Сафран (1911-1943)

Хоробрий син єврейської громади Золочева

[батько майбутнього Нобелівського лауреата проф.Роальда Гоффмана]

9.

Нова легенда

Бункери варті особливої згадки в літописах єврейської громади Золочева. Євреї вважали бункери єдиним засобом, за допомогою якого вони могли врятуватися. Однак перші бункери недостатньо приховували, і тому їх незабаром викрили. Планувалося копати підземні бункери. Це потребувало багато зусиль. Для того, щоб бункер відповідав своєму призначенню, він мав бути глибоко під землею і мав з'єднуватися з каналізацією, інакше там не було б повітря та води.

Необхідно було відразу позбавлятися від землі, яка збиралася під час копання. Потрібно було працювати вночі, інакше б все розкрилося. Люди зберігали це в таємниці навіть від своїх сусідів. Під час ліквідації німці пустили газ у каналізаційну систему, щоб вигнати євреїв зі своєї схованки.

Найдовший бункер було розташовано у будинку В. Цукерканделя. Хоча це був не підземний бункер, але він був добре прихований. Його виявили випадково. Гестапівський агент гуляв зі своєю собакою. Собака щось унюхав і побіг туди, де знаходився бункер. Гестапівець пішов за ним. Німець визначив, що це була свого роду схованка. Євреї вистрілили з бункера та поранили німецького офіцера. Командний пункт оголосив тривогу. Ввели в дію установку з кулеметами. Блок оточили, на дахах будинків встановили кулемети.

Євреї всередині бункера вирішили захищатися. У них було мало набоїв і лише один вид зброї. Боротьба була безнадійною, але вони все ж вирішили битися до останнього.

В бункері у багатьох євреїв була отрута. Не бажаючи потрапити в руки німців, люди ковтали отруту. Проте дози були дуже малими, і жертви не вмирили, а мучилися від жахливого болю. Воліючи покласти край своїм стражданям, вони використали патрони, що залишилися.

Ті, хто залишилися живими, почали тікати горищами та дахами, німці ж наздоганяли їх. Тільки трьом особам з усієї групи вдалося уникнути смерті: Меркацу (Merkaç), Краутстіку (Krautstick) та Сігалу (Sigal). Всіх інших вбили. Серед німців також була невелика кількість жертв.

Найбільшим бункером, який прихистив 22 людини і протримався до визволення, був Штрацлернський (Sztrazlern). Окрім 22 людей, які залишилися живими, там також був Вільо Фрейман (Wilo Freiman), якого було вбито всередині бункера. Хто з 22 осіб вбивця, і за яких обставин це сталося, навіки залишиться таємницею.

Багато євреїв, які мали гроші і гарні зв'язки, шукали порятунку у селян. Однак більшість селян крали у євреїв гроші, а потім вбивали їх. Небагатьом євреям Золочева вдалося роздобути свідоцтво про арійське походження. За його допомоги можна було врятуватися.

Ті, хто не мали грошей, але хотіли залишитися живими, тікали в ліс. Через антисемітські настрої українських партизанів (бандерівців) лише небагатьом вдалося вижити. Більшість людей або померли від голоду, або були вбиті.

23 серпня 1943 року було ліквідовано всі концтабори. Ця «акція» була такою ж жорстокою, як і попередні. Відповідальним за ліквідацію був лютий вбивця євреїв Гржимек. Він зайняв місце Варцога, якого призначили комендантом Янівського концтабору у Львові. У Ляцькому концтаборі група людей протистояла цій ліквідаційній «акції», але чисельність та потужність німецьких сил перевищувала, тому супротив незабаром було придушено.

Поет Ар'є Шренцель (Szrenzel) (автор збірки віршів «Der Kos») був вбитий на восьмий день місяця Тамуз у 1943 р. Шренцель працював у майстернях, важка фізична праця сковувала його літературну творчість. Він зустрів свою смерть під час ліквідації концтаборів.

Невелику групу кваліфікованих робітників перевели до Янівського концтабору у Львові, який ліквідували 20 листопада 1943 року. Серед золочівських євреїв, що загинули у Янівському таборі, був відомий художник і карикатурист Мендель Райф (Mendl Reif) (відомий автор карикатур у сатиричному журналі «Шпильки»).

13 липня 1944 року місто звільнили від німецької окупації. Але для євреїв вже було запізно. У цьому місті, де століттями панувала їдишська культура, в цьому місті, де кожна вулиця, кожен будинок, кожен камінь дихав маленьким провінційним «Їдишкайтом», в єврейському Золочеві більше не було євреїв.

Ті декілька, які залишилися живими і в перші дні повернулися до «свого Золочева» незабаром звідти втекли. Це вже було не те місто, про яке вони мріяли і за яким сумували. Більше не було ані старих «будинків навчання» «Батей-Мідраш», ані євреїв, які знаходили там притулок; клубу «Ан-ський» з його єврейськими літературними вечорами більше не було; більше не було читачів літератури на їдиші. Більше не було шкіл з викладанням на івриті та їдиші та не було дітей, які могли б ці школи відвідувати. Місто було мертве. Єврейський Золочів загинув.

Що залишилося? В центрі міста все ще стояли вигорілі порожні стіни колишнього гетто. Посередині колишнього єврейського кладовища було кілька могил благочестивих старців Золочева, серед яких і могила Ор Хаїма.

Стіни гетто нагадують про смерть і занепад. Решта могил розповідають історію сили та стійкості єврейської культури і духу.

Для того, хто вперше побував у Золочеві після знищення і раніше не бачив могил, цей опис може здатися стародавньою легендою. Однак той, хто був там до цього знає, що це правда.

Німці зруйнували єврейське кладовище. Всі надгробні камені вирили, землю розрівняли. У центрі кладовища над надгробним каменем та могилою великого Ойр Хаїма височів огель (молитовний павільйон).

Здивуванню німців не було меж, коли каміння, з якого було споруджено огель і надгробний камінь не піддалося найгострішому залізу. Німці безуспішно випробовували всі засоби. Плити лише трохи пошкодилися, але стояли непорушно. Німці кілька разів поверталися до цього надгробного каменя, але він не зрушував з місця. Надгробні камені Ор Хаїма та інших "ламедвовників" (праведників) встояли перед натиском.

До незліченних легенд Золочева додалася ще одна, остання. Важко сказати, що станеться з поодинокими надгробними каменями євреїв на широкому золочівському полі у місті, де більше немає євреїв. Проте вони завжди будуть символом для тих, хто вижив, символом, який вціліла частина євреїв Золочева ніколи не забуде. Не зітруться з пам'яті ані надгробні камені, ані тисячі євреїв Золочева, які померли в ім'я "аль Кідуш ха-Шем" (в ім'я освячення Імені Всевишнього) та в ім'я освячення єврейського народу.

Імена Гілея Сафрана, Х. Й. Горна і сотень інших простих людей, які впродовж тих жажливих років демонстрували здатність піднятися над особистими інтересами, вписані золотими літерами в історію єврейського народу.

Імена зрадників та всіх боягузів, які торкалися єврейських душ і передавали їх дияволам, покриті вічним соромом.

Серед людей, які вижили, є особи з сумнівною репутацією. Комендант міліції гетто Штайнвуркл вижив; Йосел Ландау, М. Алшток, Кергер, Й. Хотінер, Гальперн, В. Киршен, Келлер та Кін також живі. Проти багатьох із перерахованих вище осіб висувають ганебні звинувачення. Не в моїй компетенції судити про те, наскільки правомірними є обвинувачення, і яка у звинувачуваних міра відповідальності. Це серйозне та складне питання, і воно повинно бути розглянуто з найбільшою неупередженістю.

Обов'язок всіх згаданих вище осіб – постати перед єврейським общинним судом. Тільки такий суд має право визнати їх винними чи реабілітувати.

У той же час необхідно подіяти на людей, які через жалощі не бажають суду над цими особами. Це насамперед завдання для всіх тих, хто вижив.

Де б вони не знаходилися: у Європі чи Америці, у Ерец Ізраель чи в Санта-Домінго, їх необхідно притягнути до відповідальності. Винні мають бути покарані, а невинні – реабілітовані.

Стіна, біля якої відбувалися страти після ліквідації гетто
Цей будинок належав Вольфу Розену та стояв між Зеленим ринком та вул. Ормянска.
Фото: Грінзайд

На цьому фото: руїни огеля та вцілілі надгробні плити золочівських праведників.

Велика синагога після розгрому, приблизно 1946-1947 рр. Фото: Грінзайд

English translation of this book is made available by JewishGen, Inc. and the Yizkor Book Project for the purpose of fulfilling our mission of disseminating information about the Holocaust and destroyed Jewish communities.

Project Coordinator: Dr. Liza Gold. Translations: Gloria Berkenstat Freund

This material may not be copied, sold or bartered without JewishGen, Inc.'s permission. Rights may be reserved by the copyright holder.

Архівні документи про знищення євреїв Золочева

"м.Золочів

16 вересня 1944 р.

Протокол допиту

1944 року вересня м-ца 16 дня м. Золочів

Я, оперуповноважений Золочівського РВ НКВС по Львівській обл. лейтенант Таравков з ц[ього] числа допитав як свідка:

Розен Абрам Вольфович народження 1908 р., уродженець та житель м.Золочів, вул. Ягепольска будинок № 10, єврей, гр-н СРСР, б/партійний, за походженням і положенню службовець, одружений, сім'я: дружина і одна дитина вбиті німцями, освіти має вищу. За словами раніше не судимий.

За дачу неправдивих свідчень попереджений за ст. 89 КК УРСР.

Питання: Що Вам свідок Розен відомо про вбивство єврейського населення і за чиїм це зради?

Відповідь: Мені, як свідкові відомо, що з приходом в Золочівський р-н німецьких окупаційних військ відразу ж почалася облава на жителів єврейської національності з боку німецьких окупантів, української поліції, і гестапо зокрема німці Мурій, Гільзікорн, Прайзнер, Еберт Онеляк, Зигмунт, Людвік, Антоняк, комендант української поліції Цегельський, комендант української табірної поліції Ясинський, начальник табору Варцук, Земан, всі вони разом з німцями пішли і зараз їх нікого в Золочеві немає. Перший погром євреїв був липня м [еся] ца 3 дні 1941 р де було винищено близько 3 тис. 500 осіб.

Питання: Розкажіть, свідок Розен, докладно, як відбувалося саме винищування?

Відповідь: По місту ходили німецькі загони СС, і українські націоналісти на чолі сагати, Антоняк, Ванні, Воронкевич, Алішкевич зараз ховаються, які виробляли облаву дорослого населення чоловіків і жінок під виглядом направлення на роботу до в'язниці. Коли населення було зібрано в тюрму на поле, то всім працездатним було наказано рити ями. Коли яма за своїм розміром більша була, і була готова, всім присутнім в тому числі і мені було наказано лягти в ці ями щільно один до іншого, і коли все поклялися, був відкритий вогонь з гвинтівок, автоматів, кулеметів, а також в ці ями кидали ручні гранати. Таким чином було винищено в цей день в районі Золочівської тюрми № 3 близько 3,5 тис. Чоловік, я ж залишився живий тому, що я лежав внизу під людьми і був тільки поранений кулею в ліву руку і ногу. У цій ямі я пробув дотемна і втік, тому що після проведеного розстрілу пішов сильний дощ і вони не стали яму заривати землю.

3 квітня 1943 року було ліквідація єврейського гетто створеного 1 грудня 1942 року, в цей період відбулося наступне: всіх євреїв, які перебували в гетто, зібрали на площу Зелений ринок в м Золочів, забрали всі цінності, і почалося винищення тільки одних дітей, яких накладали в мішок і закопували в яму в живому вигляді, і так було винищено близько 300 осіб дітей. Решту дорослих чоловіків і жінок посадили на автомашини і вивезли в с. Єлиховичі, де роздягли наголо і розстріляли близько 3 тис. Чоловік. І так після розстрілу цих 3 тис. Осіб розстріли проводилися щодня, де кожен раз розстрілювали по 150-200 чоловік. Розстріли відбувалися за с. Єликовичі на поле. У числі винищених я пам'ятаю тільки свого батька Розен Вольф Єфремович, Заворхов Данило, Пардесія Герман, Тененбаум Нахман, Кляйн, Зайфарт, Мінц, Тененбаум Регіна, Мангайм Озвес, і ін. Прізвища, яких я зараз не пам'ятаю.

Протокол мені прочитаний вголос, з моїх слів записано вірно, в чому і розписуюся: А.В. Розен.

Допитав оперуповноважений Золочівського РВ НКВС Лейтенант А.Таравков ".
Архів: ГА РФ. Ф. Р-7021. Оп. 67. Д. 80. Л. 4-4об. Оригінал. Рукопис; ГА РФ. Ф. Р-7021. Оп. 67. Д. 80. Л. 7-7об. Оригінал. Рукопис.

"Протокол допиту

1944 року вересня м-ца 16 дня м.Золочів

Я, оперуповноважений Золочівського РВ НКВС по Львівській області лейтенант Таравков з ц[ього] числа допитав як свідка:

Розен Ефрен Володимирович народження 1913 р. уродженець та житель м. Золочів, вул. Ягеллонська будинок № 10, єврей, гр-н СРСР, освіта незакінчена вища, б/партійний, за походженням і положенню службовець, не має значення. За словами раніше не судимий.

За дачу неправдивих свідчень попереджений за ст. 89 КК УРСР.

По суті справи показав наступне: Я, Розен, проживаючи на окупованій території Золочівського р-ну німецькими військами з червня м-ца 1941 по грудень м-ц 1942 року, мені особисто відомо наступне: з приходом німецьких військ в Золочівський р-н був організований Український комітет, головою був призначений Антоняк, зараз переховується. Створення Українського комітету було за вказівкою німецьких окупаційних військ і він знаходився безпосередньо під їх контролем. У завдання Українського комітету входило: 1) виявлення комуністів, комсомольців, євреїв і 2) знищення їх. За період з 1941 р по грудень м-ц 1942 р німецькими окупаційними військами спільно з Українським комітетом було знищено близько 7 тисяч осіб, в тому числі комуністів, комсомольців і євреїв.

Питання: Розкажіть, свідок Розен докладно, як відбувалося знищення людей?

Відповідь: Коли був створений Український комітет, який мав в своєму розпорядженні Українську поліцію, яка спільно із загонами СС і гестапо збирала людей комуністів, комсомольців і євреїв по домівках р Золочів, приводили, тобто збирали в одне місце. Коли народ був зібраний, їх будували по рядах і загонами СС

спільно з Українською поліцією проходили по рядах з нагайками, залізними ломками, палицями, прикладами гвинтівок і били людей, що стоять в рядах. Після побиття всякого ізмушення над ними, їм наказували рити ями тільки нігтями рук, а лопатою користуватися не дозволяли. Коли яма була вирита, тоді всіх вибудовували в шеренгу навколо ями, перед побудовою навколо ями всім пропонувалося роздягнутися до гола, після чого проводився розстріл з автоматів, киданням в яму гранат, а також застосовувалися гвинтівки і кулемети. Таким чином було винищено, як я і вище вказав, близько 7 тисяч осіб, в тому числі комуністи, комсомольці, а також винищення підлягали не лише чоловіки але і жінки, діти, люди похилого віку.

Крім того хочу зазначити що місця де відбувалися розстріли були три р-ну:

1 р-н був головний і знаходився в районі Золочівської тюрми № 3, де мені як відомо було винищено близько 3 тис. 200 осіб.

2 р-н був в районі польського кладовища де було винищено близько 300 осіб.

3 р-н був на вулиці Торговій р Золочів.

Але головний район, як я вказав, був район Золочівської тюрми № 3. А також мені відомо, що 1 грудня 1942 року було створено єврейське гетто, куди збирали жити всіх євреїв. Гетто з себе представляло табір, обнесений колючим дротом, високим парканом. Умови життя в гетто були жахливі: по-перше - жили багато людей в одній кімнаті, по-друге - недостатньо було води для пиття і їжі, по-третє - харчування нічого не давали, а хто намагався передати з жителів якість харчування, по них стріляли охоронці, які охороняли гетто. Це були Українська поліція. В гетто лютував тиф, від якого багато хто помер, тому що їм не надавалася медична допомога.

Питання: Продовжуйте Ваші свідчення.

[Відповідь:] Крім того я хочу відзначити, що близько 3 тис. 500 чол. було вивезено в м Вельск (*Белжець?*) Львівської обл., де концентрувалися всі євреї, яких німці вивозили з усіх країн Європи. 2 квітня 1943 р с. Єлиховичі Золочівського р-ну був пункт збору і винищення осіб єврейської національності. Так, в цьому районі було винищено близько 6 тис. чоловік.

Питання: Вкажіть місце, де відбувався розстріл.

Відповідь: Точно не можу вказати місце розстрілу, але знаю, що розстріл відбувався на околиці села Єлиховичі на поле. А точно місце розстрілу може вказати житель м Золочева Маргуліс, який проживає вул. Турков д. № 5. Більше доповнити свої показання нічим не можу.

З моїх слів записано вірно, мені прочитаний вголос, в чому і розписуюся:

Є.В. Розен.

Допитав оперуповноважений Золочівського РВ НКВС лейтенант А. Таравков ".
Архів: ГА РФ. Ф. Р-7021. Оп. 67. Д. 80. Л. 4-4об. Оригінал. Рукопис.

Дякуємо історик-архівісту Олексію Баканову за наукову консультацію.

Фотографії євреїв Золочева

Леон Оппер та його будинок, вул. Sobieskiego 11а, початок 1930-х рр.

בית אשדות אופר בכ"ה Sobieskiego 11א זלוצז'ן
פולין - בית אופק'אין (ס' רמז' 6/11)

Людвиг (Леві) і Даса (Хадасса) Оппер, 1929 – 1936 рр, Золочів.

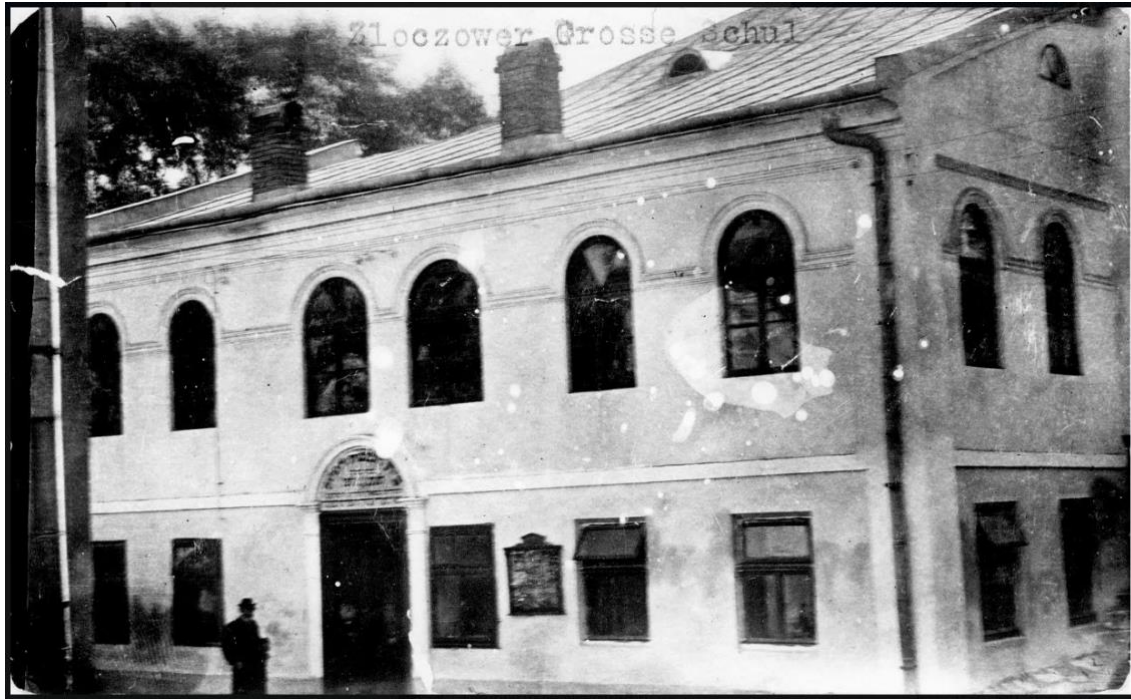
Рубен та Гершель Зільбери – загинули у 1941 р. (можливо у Замку 3.07.41).

Одруження Пніни Райс та Давіда Зандберга, 1934 р., Золочів.

Сіоністська група євреїв Золочева, 28.05.1934.

Велика синагога м. Золочів.

Тіла убитих євреїв Золочева біля Замку, 3-4.07. 1941 р. Стоп-кадр німецької кінохроніки.

Німецьке пропагандистське фото "Приєм німецьких військ в Україні" – мітинг мешканців Золочева 6.07.1941., сучасна вул. Г.Сковороди.

Страховий агент Самуель Голігер, його дружина-домогосподарка Геня і їх 10-річна дочка Ада були вивезені з гетто Золочева і розстріляні біля села Єлиховичі в 1943 р. Їх 19-річний син Абрам Голігер зумів вистрибнути з вантажівки. Він рік переховувався в лісах і в підземних бункерах з групою євреїв. В одному з таких притулків в лісі Абрам подружився з дівчиною Розею Бімбер з Золочева. Після війни вони опинилися в одному таборі для переміщених осіб в Сілезії. Третє фото зроблено в 1946 році перед тим, як двоє дивом врятованих уламки єврейської громади Золочева роз'їхалися в різні країни світу...

*На першій сторінці обкладинки –
стоп-кадр німецької кінохроніки погрому в Золочеві 3-4.07. 1941 р.*